

Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης

ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΑΤΡΙΔΕΣ

η *Are italiana*
ο Ανδρέας Κάλβος
η ιστορία

ΙΣΤΟΡΙΑ - 7

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΑΤΡΙΔΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ — Υπεύθυνος: Δημήτρης Αρβανιτάκης
ΣΕΙΡΑ: Ιστορία

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε χάρη στην ευγενική χορηγία
του ΝΤΙΝΟΥ ΜΑΡΤΙΝΟΥ

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ:

Αγνώστου, *Η Ελευθερία, ω Ιταλία, είναι ώριμη ήδη...*
Χαρακτικό, 1797.

Ο Ναπολέων παρουσιάζει στη Δημοκρατία την Ιταλία,
η οποία βγάζει τους επιδέσμους που καλύπτουν τα μάτια της,
ενώ στα πόδια της είναι πεταμένα τα σύμβολα της τυραννίας.
Στο βάθος διακρίνεται η Βενετία.

© 2010, Μουσείο Μπενάκη — Δημήτρης Αρβανιτάκης

Μουσείο Μπενάκη, Κουμπάρη 1, 106 74 Αθήνα
Τηλ.: 210-3671000, fax: 210-3671063
E-mail: benaki@benaki.gr
www.benaki.gr

ISSN 1790-7578
ISBN 978-960-476-069-5

Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης

ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΑΤΡΙΔΕΣ

Η Ape italiana a Londra

ο Ανδρέας Κάλβος

η ιστορία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Mario Vitti

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2010

*Στον Σπύρο Ασδραγά
για τα καλά μαθήματα*

*Và, pensiero, sull'ali dorate;
va, ti posa sui clivi, sui colli
ove olezzano tepide e molli
l'aure dolci del suolo natal!
Del Giordano le rive saluta,
di Sionne le torri atterrate.
Oh, mia patria sì bella e perduta!
Oh, membranza sì cara e fatal!*

*Πέταξε, σκέψη χρυσοπτέρουγη,
να ξαποστάσεις στα βουναλάκια πάνω
και στους λόφους,
όπου μοσκοβολούν ζεστές και απαλές
της γενέθλιας γης οι γλυκές αύρες!
Χαιρέτησέ μου τις όχθες του Ιορδάνη,
τους γκρεμισμένους πύργους της Σιών.
Ω, πατρίδα μου, όμορφη και χαμένη!
Ω, θύμηση αγαπημένη και μοιραία!*

Giuseppe Verdi, *Nabucco* (1842)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος: Mario Vitti	13-16
Εισαγωγικά	17-27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΗΠΟ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ ΣΤΙΣ ΟΜΙΧΛΕΣ ΤΗΣ ΒΡΕΤΑΝΙΑΣ: 1750-1820

Η Ιταλία των βρετανών και οι ιταλοί της Βρετανίας	29-56
Τύπος και πολιτική: οι άνθρωποι και τα περιοδικά	57-73

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ *APE ITALIANA A LONDRA*

Όνομα και στόχοι της έκδοσης. Το προοίμιο - Το τυπογραφείο	75-89
Ο εκδότης, οι εταίροι και οι συνεργάτες	90-216
<i>Μπαρτολομέο ντε Σάνκτις</i>	90-106
<i>Φιλίππο Πανάντι</i>	107-121
<i>Γκαετάνο Πολιντόρι</i>	122-129
<i>Π.Α. Κοσταντίνι</i>	130-133
<i>Λουίτζι Τζιοβάννι Μπαττίστα Αντζελόνι</i>	134-148
<i>Ανδρέας Κάλβος</i>	149-216

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ: ΜΟΡΦΟΠΟΙΩΝΤΑΣ ΤΟ ΕΘΝΟΣ

Το γενικό πλαίσιο: Νέες εννοιολογήσεις, νέα ζητήματα, νέοι ρόλοι	217-250
Οι μεταμορφώσεις της πατρίδας και οι πατρίδες του Ναπολέοντα	251-263
Η οικονομία, το πνεύμα και η τιμή του έθνους	264-280
Η γλώσσα, η λογοτεχνία και ο καθρέφτης της Ιστορίας	281-294
Ο οριενταλισμός, η αρχαιολογία και η μνήμη των λαών	295-308

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΜΕΛΙΣΣΑ Ή «ΠΠΗΚΟΣ»: ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ	309-315
---	---------

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΚΟΙΤΑΖΟΝΤΑΣ ΠΙΣΩ: ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΕΙΝΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥΣ Ή Η ΔΙΚΗ ΜΑΣ;	
--	--

Ο Κάλβος, οι απαντήσεις μας και τα ερωτήματά του	317-324
Η αλυσίδα των αιώνων και η μουσική της <i>Μασσαλιώτιδας</i>	325-331
Οι πρώτες λέξεις στην άλλη πατρίδα	332-341
Φιλίες και αδειανά ονόματα	342-355
Από τους λόγιους στους διανοούμενους ή το σπάσιμο της αλυσίδας	356-368
«Η υπεργλυκυτάτη ελευθερία» και ο δρόμος προς την πατρίδα	369-396

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

<i>L'APE ITALIANA A LONDRA</i> : ΤΑ ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	397-409
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	411-422
ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	423-449
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ	451-452

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Έως περίπου τη δεκαετία του 1960 είχαν αναληφθεί ελάχιστες ερευνητικές πρωτοβουλίες σχετικά με τις μη έντυπες πηγές για το πρόσωπο και το έργο του Ανδρέα Κάλβου, εκείνες τουλάχιστον που αφορούσαν την πρώτη φάση της ζωής του. Του διαστήματος δηλαδή κατά το οποίο συντελέστηκαν οι ποικίλες ζυμώσεις που θα κατέληγαν στη σύνθεση των ωδών του, χάρη στις οποίες εξάλλου έχει επιζήσει και μας απασχολεί μέχρι τις μέρες μας. Αναφέρομαι ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπως του Νικολάου Τωμαδάκη, ενός νέου τότε και πολλά υποσχόμενου νεοελληνιστή, όταν πριν από το 1940 ερεύνησε βιβλιοθήκες και αρχεία στο Λιβόρνο. Αναφέρομαι επίσης στον Αντώνη Ιντιάνο, δικηγόρο από τη Λευκωσία, ο οποίος αναδίφησε στα αρχεία του Λονδίνου το 1938. Πέρα από αυτές τις απόπειρες που έφερα ως παράδειγμα, οι φιλόλογοι στην καλύτερη περίπτωση αποφασίζαν να φυλλομετρήσουν τη σχετική με τον Φόσκολο ιταλική βιβλιογραφία, στην οποία γινόταν επίσης λόγος για τον νεότερο συμπατριώτη τους και για μερικά γραπτά του, και να αναδημοσιεύσουν όσα κατά τη γνώμη τους ήταν άξια λόγου.

Εξάλλου ό,τι σώθηκε από τα πρώτα χρόνια της ζωής του Κάλβου οφείλεται στη συμβίωσή του με τον Φόσκολο, αφού στο σπίτι του κατέληξε στη Φλωρεντία και έπειτα, στο Λονδίνο, στεγάστηκε στο ίδιο ξενοδοχείο με αυτόν. Η ειρωνεία της τύχης έφερε έτσι τα πράγματα ώστε ο Φόσκολο να προστατέψει τον Κάλβο και αφού έπεσε το ψύχος ανάμεσα στους δύο Ζακυνθίους. Όσα χαρτιά του Κάλβου από την πρώτη διαμονή του στο Λονδίνο σώθηκαν, σώθηκαν χάρη στην αθέλγητη προστασία του Φόσκολο, επειδή αποτελούσαν μία ενότητα με αυτά του ένδοξου ιταλού ποιητή: όποιος αγόραζε τα πολύτιμα χαρτιά του Φόσκολο αποκτούσε και εκείνα του Κάλβου. Και φτάνουμε ακριβώς στην αξιοποίηση των χειρογράφων του Κάλβου, λυτών ή σταχωμένων, τα οποία αγοράστηκαν μαζί με χειρόγραφα του Φόσκολο από κάποιον συλλέκτη της παπικής Ρώμης και κατέληξαν στη Βατικανή Βιβλιοθήκη ως «Fondo Ferraioli». Πέρα από χειρόγραφα έργα του Κάλβου απόκειται εκεί και μια στοίβα επιστολών που ο ποιητής είχε λάβει στο Λονδίνο μέχρι τις αρχές του 1820, οπότε και εγκατέλειψε την πόλη. Μήπως ο Κάλβος φεύγοντας βιαστικά βρέθηκε στην ανάγκη να τα εμπιστευτεί στον παλαιό προστάτη του, παρά το γεγονός ότι η φιλία τους είχε διαλυθεί; Είναι μία από τις εκδοχές για τις οποίες δεν έχουμε καμία συγκεκριμένη πληροφορία.

Η αλληλογραφία της πρώτης λονδρέζικης περιόδου (1816-1819) μας προμήθεψε πολλές πληροφορίες για τους κύκλους μέσα στους οποίους κυκλοφορούσε ο Κάλβος, τρέχοντας από τη μια γειτονιά στην άλλη για να παραδώσει μαθή-

ματα ιταλικών ή ελληνικών, ή ακόμη απλώς για να συναντήσει φίλους, κατά το πλείστον ιταλούς. Χάρη στις επιστολές αυτές, ανάμεσα σε άλλες σημαντικές πληροφορίες, μάθαμε και μερικά στοιχεία για κάποιον περιοδικό στο οποίο φαινόταν να συμμετείχε ο Κάλβος ως συντάκτης ή και ως συνεργάτης. Το περιοδικό, το οποίο έβγαζε ένας πολυάσχολος φίλος του Κάλβου ονόματι Bartolomeo De Sanctis, είχε τον τίτλο *L'Ape italiana a Londra*. Τίτλος καθόλου πρωτότυπος, αλλά χαρακτηριστικός. *Ape* σημαίνει μέλισσα. Και στα ελληνικά έχουμε μια *Μέλισσα*, έβγαινε στο Παρίσι. Ο De Sanctis είχε αποκτήσει κάποια φήμη στον καιρό του, αφού βιογραφείται στο λεξικό του Αιμίλιου Τυπάλδου, αλλά πολλά περισσότερα μαθαίνουμε τώρα για τη δραματική ζωή του και το τραγικό του τέλος χάρη στις έρευνες του Δημήτρη Αρβανιτάκη.

Οι καιροί μας έχουν και τα καλά τους. Χάρη στη χρήση του διαδικτύου και στη διάδοση της πρακτικής εκ μέρους των τεχνολογικά εξοπλισμένων βιβλιοθηκών να «ανεβάζουν στο Ίντερνετ» τους καταλόγους τους, αρχίζοντας από το νεοεισερχόμενο υλικό, βρέθηκε το πρώτο ελληνικό τυπωμένο ποίημα του Κάλβου από τον Λεύκιο Ζαφειρίου, το 2003: η ωδή *Ελπίς Πατρίδος*, κείμενο του 1819. Χάρη στο διαδίκτυο και πάλι ο Δημήτρης Αρβανιτάκης το 2005 εντόπισε την *Ape italiana* στη βιβλιοθήκη του Belton House, η οποία έχει περιέλθει πλέον στην αρμοδιότητα του National Trust. Ό,τι δεν μπόρεσε να γίνει πριν από μισόν αιώνα, παρά τη βοήθεια επιφανών μελετητών, Άγγλων και Ιταλών, πραγματοποιήθηκε τώρα με μια πληκτρολόγηση καλά προγραμματισμένη. Να προσθέσω όμως και τη λεπτομέρεια ότι σε αμφοότερες τις περιπτώσεις πρόκειται για βρετανικές βιβλιοθήκες που βγήκαν από την αφάνεια του ιδιωτικού χώρου μόνον πρόσφατα. Να προσθέσω επίσης, και αυτό είναι πολύ σημαντικό, ότι η χρήση του διαδικτύου έπεσε σε καλά χέρια.

Τελικά δεν βρέθηκε καμιά συνεργασία του Κάλβου στο περιοδικό. Αλλά η παρουσία του είναι αισθητή, έστω κι αν είναι πλάγια. Κατ' αρχάς, επειδή εκεί δημοσιεύονται κείμενα που γράφθηκαν σε διαλεκτική σχέση με τον Κάλβο, ιδιαίτερα ένα άρθρο ανυπόγραφο όπου αναφέρεται γνώμη του Κάλβου για τη μετρική και την προφορά της ελληνικής. Κι έπειτα, επειδή η αρθρογραφία είναι αντιπροσωπευτική των θεμάτων που συζητούσε η πιο στενή παρέα του Κάλβου, παρέα ιταλών φυσικά, ιταλών εξόριστων, πολιτικών φυγάδων.

Επειδή ελκύει την προσοχή μας ιδιαίτερα ό,τι αφορά την Ελλάδα, αποκτά μεγάλο ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι ιταλοί φυγάδες του Λονδίνου κυκλοφορούν σε ένα περιβάλλον που αποτελείται από τη μια μεριά από ιταλόφιλους και φιλέλληνες Άγγλους και από την άλλη από τους ίδιους Ιταλούς που είναι επίσης φιλέλληνες, αλλά που έχουν μέσα τους μια αίσθηση της Ελλάδας πολύ κοντά στα όνειρα για τη δική τους πατρίδα. Έλληνες και Ιταλοί φτιάχνουν την πατρίδα τους. Τη διαδικασία αυτή, τη λαχτάρα για να κυριολεκτούμε, ο Αρβανιτάκης την περιγράφει με πλούσια επιχειρήματα και αρκετές λεπτομέρειες. Οι Ιταλοί δεν παρακολουθούν τους αγώνες των Ελλήνων ως απλοί φιλελεύθεροι θεατές,

όπως συμβαίνει με τους Αγγλους, αλλά ως σπλαχνικά, θα έλεγα, συμμετέχοι. Η διαφορά είναι ριζικά μεγάλη. Ο Αρβανιτάκης ήδη στον τίτλο του βιβλίου μάς προειδοποιεί για την κοινή αυτή στάση Ιταλών και Ελλήνων, μιλώντας για *Πατρίδες*, φυσικά για τις αντίστοιχες δύο πατρίδες, τιτλοφορώντας το βιβλίο στο σύνολό του *Στον δρόμο για τις πατρίδες*.

Δεν υπάρχει ανάγκη να αναφερθώ λεπτομερώς σε καθένα από τα κεφάλαια του βιβλίου. Το κάνει συνοπτικά ο ίδιος ο συγγραφέας στα «Εισαγωγικά», συμπυκνώνοντας μάλιστα τον προβληματισμό που εμπνέει το κάθε κεφάλαιο χωριστά. Δεν μπορώ όμως να παραλείψω μερικές αναφορές.

Στο Πρώτο Κεφάλαιο ο Αρβανιτάκης εξερευνά προς χάρη του σημερινού έλληνα αναγνώστη τον χώρο των ιταλών προσφύγων στο Λονδίνο κατά τη μεταναπολεόντεια περίοδο, υπογραμμίζει τις πολιτικές τους έγνοιες, τα όνειρά τους για παλιγγενεσία, αναφέρει τα βραχύβια ιταλικά περιοδικά που εμφανίστηκαν εκείνα τα χρόνια στην Αγγλία. Η *Ape italiana* ήταν ένα από αυτά, όχι το σημαντικότερο. Εξάλλου ο Αρβανιτάκης δεν τρέφει αυταπάτες για το εύρημά του. Αλλά για να παρηγορηθούμε εμείς, να παρηγορήσουμε και αυτόν, ας προσθέσω ότι έστω και αν πρόκειται για μέτριες εμφανίσεις, οι μετριοτήτες έχουν την αξία τους αφού αυτές αντιπροσωπεύουν τον μέσο όρο που χαρακτηρίζει μια εποχή. Ο μέσος όρος αυτός εκδηλώνεται σαφέστατα στα θέματα των άρθρων, ιδίως αυτών που συντάξε ο διευθυντής του περιοδικού, ο De Sanctis, και στα οποία κατοπτρίζονται αυθόρμητα τα προβλήματα των ιταλών πατριωτών. Είναι δύσκολο να συλλάβουμε σήμερα πόση τόλμη και τι πνοή χρειάζόταν στους εξόριστους πατριώτες που αντιμετώπιζαν καθημερινά το πρόβλημα της επιβίωσης και που ωστόσο ζούσαν όλοι τους με το ίδιο όνειρο: μιας ενιαίας και ενωμένης πατρίδας, από τις Άλπεις ως την καρδιά της Μεσογείου. Τι σήμαινε γι' αυτούς, λόγου χάρη, να νιώθεις Ιταλός, όταν καταγύσουν από το κράτος του Πάπα, όπως ο De Sanctis, ή από το κράτος της Τοσκάνης, όπως ο Pananti, ή από τη Νάπολη ή το Βένετο, κράτη όπου ομιλούνταν διαφορετικά ιταλικά, είχαν διαφορετικούς θεσμούς και πολύ συχνά βρισκόνταν σε πολιτική αντιπαράθεση το ένα με το άλλο; Ο πληθυσμός της ιταλικής χερσονήσου δεν μιλούσε τα ίδια ιταλικά, χρησιμοποιούσε την ντοπιολαλιά του δικού του κράτους. Παρ' όλο αυτόν τον μοιραίο διαμελισμό του εθνικού ιστού, οι επιδιώξεις που διαγράφονται στο περιοδικό μιλούν σαφώς. Όπως για παράδειγμα η αναφορά στα αρχαία μνημεία που και αυτά συντελούν στη διαμόρφωση μιας πατρίδας και μιας ταυτότητας, καθώς εύστοχα παρατηρείται στο βιβλίο. Με το ίδιο πνεύμα γίνεται λόγος και για τα «ελγίνεια μάρμαρα».

Στο κεφάλαιο στο οποίο ο Αρβανιτάκης αφιερώνει μερικές σελίδες στον καθένα από τους συνεργάτες του περιοδικού, προσκομίζοντας στοιχεία που δεν ήταν πάντοτε εύκολο να συγκεντρωθούν, έρχεται και η σειρά του Κάλβου, έστω και αν δεν παρουσιάζεται καμία δηλωμένη συνεργασία του στο περιοδικό, όπως υπογραμμίζεται άλλωστε και από τις επιστολές του De Sanctis προς τον Κάλβο,

στις οποίες αυτός του κάκου του υπενθυμίζει τις υποσχέσεις του! Ο Κάλβος, ο οποίος στάθηκε και η αφορμή της αναζήτησης του περιοδικού, έδωσε την ευκαιρία στον Αρβανιτάκη να του αφιερώσει πολλές και πλούσιες σελίδες (άλλες, και περισσότερες, του αφιερώνει στο Πέμπτο Κεφάλαιο), συνθέτοντας μια πλήρη εξιστόρηση της ζωής και της δράσης του κατά την πρώτη διαμονή του στην Αγγλία. Η αλληλογραφία αυτής της εποχής αποτελεί την αφετηρία ή, αναλόγως, το συμπλήρωμα για την αφήγηση των διαφόρων δραστηριοτήτων του ποιητή. Ωστόσο, πόσα πράγματα έχουν βγει από την αφάνεια στα χρόνια που μεσολάβησαν από την πρώτη έκδοση των οπωσδήποτε αποκαλυπτικών επιστολών εκείνων! Μεταξύ άλλων, θίγονται και τα δεδομένα που μαρτυρούν τη συμμετοχή του Κάλβου σε δραστηριότητες της Αγγλικανικής εκκλησίας. Οι παράγοντες που τον έκαναν να ενταχθεί σε αυτό τον χώρο πρέπει να είναι πολλοί και όχι μόνον κατά σύμπτωση οι εκδοτικοί ή οι μεταφραστικοί, δηλαδή οι βιοποριστικοί. Ο Κάλβος ανήκει στην Αγγλικανική εκκλησία ήδη από τον πρώτο του γάμο και μένει πιστός σε αυτήν (το έχει δηλώσει και στη μαθήτριά του τη Σούζαν), κάτι που τεκμηριώνει τη σταθερή πρόθεσή του να ενσωματωθεί πλήρως στην αγγλική κοινωνία (κυκλοφορούσε επιπλέον με βρετανικό διαβατήριο) και το οποίο θα συμπληρωθεί με τον δεύτερο γάμο του και την οριστική εγκατάστασή του ως αξιοσέβαστου σχολάρχη στην αγγλική επαρχία.

Από την πρώτη στιγμή που εντοπίστηκε το περιοδικό από τον συγγραφέα αυτού του βιβλίου έγινε φανερό ότι πρόκειται μεν για ένα κεφάλαιο της ζωής του Κάλβου, αλλά επίσης ότι πρέπει το περιεχόμενό του να γίνει γνωστό και στο επιστημονικό κοινό της Ιταλίας, μαζί με όλον τον πλούτο των δεδομένων και των προβληματισμών που έχουν συγκεντρωθεί από τον πρώτο μελετητή του στο παρόν βιβλίο.

MARIO VITTI

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η πρώτη αφορμή γι' αυτήν την έρευνα ήταν η παλιά αναφορά του Μάριο Βίττι στο πολύτιμο βιβλίο που είχε εκδώσει το 1963: *Πηγές για τη βιογραφία του Κάλβου (επιστολές 1813-1820)*. Εκεί, ανάμεσα στις επιστολές πολλών άλλων, υπήρχαν κι εκείνες ενός σχεδόν άγνωστου ιταλού λογίου με τον οποίον ο ποιητής φαινόταν να έχει εξαιρετικά φιλικές σχέσεις. Ο λόγος για τον Μπαρτολομέο ντε Σάνκτις (Bartolomeo de Sanctis), εκδότη του περιοδικού *L'Ape italiana a Londra* (1819), στο οποίο έμοιαζε να έχει συνεργαστεί και ο Κάλβος. Αλλά οι πληροφορίες σταματούσαν εκεί: το περιοδικό, παρά τις έρευνες του Μάριο Βίττι, δεν είχε εντοπιστεί σε καμία ιταλική, βρετανική ή άλλη βιβλιοθήκη και οι γνώσεις μας για τον Ντε Σάνκτις παρέμεναν στοιχειώδεις.

Σαράντα τόσα χρόνια μετά, οι απορίες του Βίττι έμεναν ακόμα αμετακίνητες: τα βιογραφικά του Ντε Σάνκτις, το περιεχόμενο, η πορεία, οι άνθρωποι του περιοδικού παρέμεναν στο σκοτάδι. Το ίδιο και ο ρόλος του Κάλβου, παρά το γεγονός ότι στα κατοπινά χρόνια πολλές μελέτες και σοβαρά ευρήματα φώτισαν αρκετά τα πρώτα χρόνια του ποιητή στο Λονδίνο (φθινόπωρο του 1816 - αρχές του 1820).

Τι ήταν αυτό το περιοδικό που κρυβόταν κάτω από τον τόσο κοινό τίτλο (*Ape italiana* = *Ιταλική μέλισσα*), έναν τίτλο που μοιραζόταν με δεκάδες ιταλικά και άλλα ευρωπαϊκά περιοδικά της εποχής; Ήταν ένα φιλολογικό, μήπως ένα επιστημονικό ή ένα πολιτικό περιοδικό; Ήταν μήπως ένα περιοδικό Γιακωβίνων ή Καρμπονάρων, πράγμα που θα εξηγούσε ενδεχομένως και το γιατί δεν βρισκόταν, όπως κι ακόμα σήμερα δεν βρίσκεται, στις ιταλικές βιβλιοθήκες; Η γνώση μας για τη δράση του Κάλβου μετά το 1820, στους κύκλους των Καρμπονάρων της Τοσκάνης, θα μπορούσε να συνηγορήσει σε αυτή την εκδοχή. Ποιοι ήταν άραγε οι συντελεστές του; Ήταν μόνο ιταλοί εξόριστοι, και ποιοι ακριβώς; Ποια ήταν η ιδεολογία τους, ποια η διαδρομή τους, ποιοι οι στόχοι τους; Η προσπάθειά τους εντασσόταν στο πλαίσιο της μεγάλης πορείας του ιταλικού Risorgimento, της ιταλικής εθνικής παλιγγενεσίας δηλαδή; Ποια ήταν η ζωή και η εμβέλεια του περιοδικού; Έπαιξε άραγε κάποιο ρόλο και ο Φόσκολο; Και ο Κάλβος συμμετείχε σ' αυτό ως Καρμπονάρος ή μήπως και μυήθηκε στην κίνηση μέσα απ' αυτούς ακριβώς τους κύκλους;

Οι παραπάνω απορίες, μάλλον ο πέπλος του μυστηρίου, ήταν η αφορμή για μία πιο συστηματική προσπάθεια για τον εντοπισμό του («μυστηριώδους») αυτού περιοδικού. Θα μαθαίναμε έτσι κάτι περισσότερο για τη ζωή και το έργο, για τα περιβάλλοντα του Κάλβου, θα έρχονταν στο φως ίσως και άλλα, άγνωστα κείμενά του...

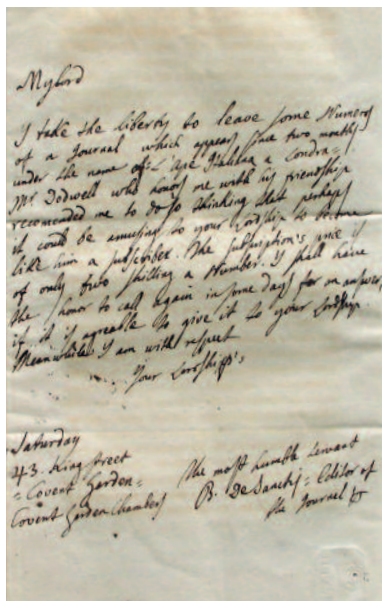
Η έρευνα σήμερα έχει έναν επιπλέον σύμμαχο, ένα χρήσιμο εργαλείο που δεν διέθεταν οι ερευνητές σαράντα τόσα χρόνια πριν: το διαδίκτυο. Κι έτσι άρχισε η αναζήτηση του περιοδικού σε ευρωπαϊκές βιβλιοθήκες. Για πολύ καιρό οι προσπάθειες ήταν άκαρπες και οι αρνήσεις ακολουθούσαν η μία την άλλη. Όσπου στις αρχές του 2007 εντοπίστηκε ένα πλήρες σώμα της *Ape italiana* στη Βιβλιοθήκη του Belton House, έδρα για τριακόσια χρόνια της οικογένειας Μπραουνλόου και Καστ (Brownlow και Cust), κοντά στο Γκράνθαμ του Λίνκολνσιρ (Grantham, Lincolnshire), και το οποίο από το 1984 παραχωρήθηκε στο National Trust.¹ Όπως φαίνεται από επιστολή του εκδότη του περιοδικού προς τον κόμη Τζων Καστ (John Cust), ο τελευταίος έγινε συνδρομητής στην *Ape* γύρω στις αρχές Ιουνίου του 1819, δύο μήνες περίπου μετά την έναρξη της κυκλοφορίας του περιοδικού και ευτυχώς για μας κράτησε τη συνδρομή του μέχρι το τέλος.²

Λοιπόν, το μυστήριο είχε αρχίσει να φωτίζεται. Μπορούσαμε τώρα να φυλόμετρήσουμε το περιοδικό, να εντοπίσουμε τα κείμενα του Κάλβου και να πλουτίσουμε την εργογραφία του —και τη βιογραφία του, ίσως—, αφού, ομολογημένα, η αναζήτηση του περιοδικού είχε την αφορμή της στις απορίες μας για τον Κάλβο. Λάθος όμως. Γιατί, όπως συμβαίνει πολλές φορές, η ίδια η πηγή οδηγεί σε αναπροσαρμογή του στόχου. Με άλλα λόγια, ο εντοπισμός της *Ape italiana* μπορεί να έλυνε ένα πρόβλημα, εκείνο της επιβεβαίωσης της συμμετοχής του Κάλβου, αλλά δημιούργησε πολύ περισσότερα: ή, καλύτερα, έδινε τα μέσα για να τεθούν και να ερευνηθούν πολύ περισσότερα. Η αυτονόητη περιέργεια για τον ρόλο του Κάλβου έδωσε έτσι τη θέση της σε άλλα, ουσιαστικότερα νομίζω, ερωτήματα, τα οποία αρχικά έμοιαζε να θαμπώνουν από την ευρετική περιέργεια.

Η οπτική του ερωτήματος διευρύνθηκε και αυτό με τη σειρά του έγινε συνθετότερο, απαιτητικότερο και γοητευτικότερο. Έπρεπε να σκιαγραφηθεί μία εποχή, ένας κόσμος, οι φωνές και οι ελπίδες των ανθρώπων, μαζί και του Κάλβου.

1. Βλ. Jonathan Marsden, *Belton House. Lincolnshire*, The National Trust, Λονδίνο 1985· Adrian Tinniswood, *Belton House*, The National Trust, Λονδίνο 2006.

2. Η αυτόγραφη επιστολή βρίσκεται στο τχ. 4 της *Ape* (30 Μαΐου 1819), ανάμεσα στις σ. 114-115. Η επιστολή είναι χρονολογητή, αλλά ο Ντε Σάνκτις αναφέρει ότι το περιοδικό κυκλοφορεί ήδη δύο μήνες. Για τον Τζων Καστ (1779-1853), πρώτο κόμη του Μπραουνλόου και συντηρητικό πολιτικό, βλ. *A Genealogical and Heraldic History of the Peerage and Baronetage, the Privy Council, and Knightage*, by Sir Bernard Burke... and Ashworth P. Burke..., Λονδίνο 1929, σ. 380-382. Για τη σχέση του με τον ιταλικό κόσμο και για το περιεχόμενο της Βιβλιοθήκης, βλ. Peter Hoare, «The Perils of Provenance: Serial ownership, bookplates and obfuscation of Belton House», *Library History* 18 (Νοέμβριος 2002), σ. 225-234.

1. Η επιστολή του Ντε Σάνκτις προς τον κόμη Τζων Καστ.

2. Samuel Cousins, Τζων Καστ, πρώτος κόμης του Μπραουνλίου.

3. Το Belton House, νότια πλευρά.

Έπρεπε να κατανοηθεί το περιβάλλον για να αντιληφθούμε το τι λένε οι άνθρωποι, έπρεπε να ακούσουμε τις φωνές μιας εποχής, μαζί και του Κάλβου.

Καμία αυταπάτη: η *Ape italiana a Londra* δεν έφτασε στο ύψος των άλλων σπουδαίων ιταλικών περιοδικών της εποχής, εκείνων τουλάχιστον που είδαν το φως στην Ιταλία. Αλλά μήπως γι' αυτό είναι λιγότερο σημαντικό; Όχι. Ένα περιοδικό εκφράζει ανάγκες, κατοπτρίζει δυναμικές, υπηρετεί στόχους, εντάσσεται σε ένα πλαίσιο, συμβάλλει, όσο συμβάλλει, σε μια πορεία, απηχεί με τον τρόπο του πλευρές του κόσμου του. Και ίσως-ίσως μας μιλάει με μεγαλύτερη σαφήνεια όταν αποτυπώνει τις τρέχουσες δυνατότητες και τις υπαρκτές ερωταποκρίσεις της στιγμής. Μία παραδοχή-ερώτημα, η οποία με τη σειρά της μπορεί να αναλυθεί σε πολλά άλλα ζητήματα: Ζητήματα της ιταλικής παρουσίας (μετανάστευση, εξορία) στο Λονδίνο· Ζητήματα του ιταλικού τύπου στη Βρετανία (σε συνάφεια με τη θέση του δικού μας περιοδικού στην αλυσίδα των ομόλογων προσπαθειών)· Ζητήματα προσωπογραφίας· Ζητήματα συμπλοκής Τύπου και πολιτικής, αφού βρισκόμαστε στα πρώτα μεταναπολεόντεια χρόνια· Ζητήματα πλαισίωσης, εν κατακλείδι. Αφού λύνονταν τέτοιου είδους προβλήματα θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε καλύτερα τη φυσιογνωμία, το περιεχόμενο του περιοδικού μας, τη θέση του στην αλυσίδα των ιταλικών περιοδικών της Βρετανίας, αλλά ακόμη περισσότερο τη θέση του στο πανόραμα των αντίστοιχων ιταλικών της εποχής, στον αστερισμό του μεγάλου προκλητικού ερωτήματος: του εθνικού ζητήματος, δηλαδή του ιταλικού Risorgimento.

Στο Πρώτο λοιπόν Κεφάλαιο αναζητείται η προϊστορία. Οι παλαιότερες δηλαδή προσπάθειες για έκδοση ιταλικών περιοδικών στο Λονδίνο τον δέκατο όγδοο αιώνα, πράγμα που μας φέρνει αναπόφευκτα σε ένα άλλο ζήτημα: εκείνο της σχέσης των βρετανών με την Ιταλία, της εικόνας που είχαν δημιουργήσει γι' αυτήν αλλά και των διαφοροποιήσεων της εικόνας στο δεύτερο μισό του δέκατου όγδου αιώνα, κυρίως στα χρόνια της Γαλλικής επανάστασης και φυσικά του Ναπολέοντα. Ζητήματα προσωπογραφίας, Τύπος και πολιτική, ιδεολογίες, προπαγάνδα και εξωτερικές πολιτικές, όπως είναι αυτονόητο, συμπλέκονται. Ένα όχι μικρό κέρδος αυτού του κεφαλαίου, πέρα από τη σκιαγράφηση της προϊστορίας, είναι ότι εδώ θα γνωρίσουμε ανθρώπους και θα δούμε γεγονότα που θα παίξουν κρίσιμο ρόλο στη γέννηση και τη φυσιογνωμία της *Ape*.

Η έκδοση του περιοδικού, το τυπογραφείο και η αποκρυπτογράφηση της προσωπικότητας των συμμετεχόντων στην «ομάδα των ιταλών» («società d'italiani»), εκείνων που αποτελούν την «εκδοτική ομάδα» και τον κύκλο των συνεργατών, αυτά αποτελούν το περιεχόμενο του Δεύτερου Κεφαλαίου. Εδώ, ο στόχος είναι η βιογράφηση και κυρίως η παρακολούθηση των διανοητικών, των «ιδεολογικών» διαδρομών αυτών των προσώπων κατά τα προηγούμενα χρόνια, ώστε να αντιληφθούμε τις καταγωγές του λόγου τους, αλλά και το κλίμα στο οποίο τοποθετούνται. Σ' αυτό το στάδιο, η μεγάλη δυσκολία βρισκόταν στο γε-

γονός ότι τα περισσότερα από τα πρόσωπα αυτά, και ο Ντε Σάνκτις, δεν πέρασαν τους μέσους όρους: καλά-καλά, κάποιιοι δεν έφτασαν ούτε μέχρι τα σύνορα της μνήμης της δικής τους γενιάς. Άλλοτε για αξιολογικούς, άλλοτε για ιδεολογικούς λόγους, στις περισσότερες περιπτώσεις οι σχετικές αναφορές στην κατοπινή βιβλιογραφία και στα βιογραφικά λεξικά είναι σπάνιες ή απουσιάζουν εντελώς. Έπρεπε λοιπόν να αναδιφήσει κανείς σε κείμενα εποχής, όχι πάντα προσβάσιμα, σε περιοδικά, σε αυτόνομες εκδόσεις, συχνά δυσεύρετες. Ευτυχώς, πολλές φορές η προσπάθεια απέδωσε καρπούς, πάντα με τη βοήθεια φίλων ή ευγενικών άγνωστων ανθρώπων, μακρινών Αρχείων και Βιβλιοθηκών, που ανταποκρίθηκαν στα αιτήματα και στις απορίες μου.

Ο καρπός των δύο πρώτων κεφαλαίων μάς επέτρεψε να γνωρίσουμε την προϊστορία του ιταλικού τύπου στο Λονδίνο, τα πρόσωπα που συμμετείχαν στο δικό μας περιοδικό, το ιδεολογικό κλίμα που τα γεννούσε και τα περιέβαλλε. Κι έτσι τώρα μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα το περιεχόμενο της *Ape*. Το Τρίτο λοιπόν, το πιο εκτεταμένο, Κεφάλαιο έχει διπλό τίτλο: «Η φυσιογνωμία του περιοδικού: Μορφοποιώντας το έθνος». Κι αυτό γιατί θεωρήθηκε ότι όλη η προβληματική που αναπτύσσεται εκεί μέσα, οι ιδέες που προβάλλονται, τα θέματα που τίγονται και η οπτική υπό την οποία αναλύονται, εντάσσονται στη γενικότερη συζήτηση που προωθούνταν στις πρώτες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα, στην Ευρώπη βεβαίως αλλά και στην Ιταλία: το εθνικό δηλαδή ζήτημα. Δίχως αυτή την πλαισίωση ο λόγος που αρθρώνει το περιοδικό, όποιος κι αν είναι αυτός, μένει μετέωρος. Εδώ ήταν ανάγκη να αποτυπωθούν, έστω και σχηματικά, οι μεγάλοι άξονες αυτής της συζήτησης, ώστε να είναι ευχερέστερη η κατανόηση των συμβολών του περιοδικού.

Και στην ιταλική περίπτωση, η «μορφοποίηση» του έθνους, η «δημιουργία» του με άλλα λόγια, προϋπέθετε μια σειρά συζητήσεων και διεργασιών, που δεν ήταν ποτέ συναινετικές ή ευθύγραμμες, μια σειρά ερωτημάτων: για την έννοια του τόπου και της τοπικότητας· για την έννοια και τις μορφές της ενότητας στο επίπεδο της κοινωνίας αλλά και της μελλούμενης πολιτικής διαμόρφωσης· για την έννοια της Ιστορίας, κυρίως στη συμπλοκή της με την πληθυντική έννοια των ιστοριών (αφού αυτό συνδέεται με όλα τα αμέσως παραπάνω προβλήματα)· για τη γλώσσα και, πιο κρίσιμο αυτό, για τη γλώσσα που αρμόζει να γίνει η γλώσσα του έθνους· για τη λογοτεχνία, μάλιστα για την ιστορία της λογοτεχνίας ως εικόνας και ως ιστορίας του ίδιου του έθνους, ως αποδεικτικό στοιχείο της ύπαρξής του· για την αρχαιολογία και τον λόγο των μνημείων στη διαδικασία οργάνωσης του εθνικού προσώπου και του εθνικού χρόνου, άρα στη διαδικασία οργάνωσης της νέας συλλογικής μνήμης.

Το περιοδικό μας είπε τον δικό του λόγο για όλα αυτά τα προβλήματα. Κάποτε ρητό και άμεσο, κάποτε έμμεσο και υπονοούμενο· ίσως ποτέ πρωτότυπο, ποτέ καινοτόμο: αλλά γι' αυτό σημαντικό για μας, ως μαρτυρία. Είπαμε ότι η μικρή *Ape italiana* σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να διεκδικήσει πρωτεύουσα

θέση στη μάχη για τη διαμόρφωση των διαφόρων πτυχών του ιταλικού λόγου. Βεβαίως και δεν είναι στο ύψος του *Il Caffè*, του *Mercurio Italico*, της *Biblioteca italiana*, του *Conciliatore*, του *Giornale arcadico*, της *Antologia*, του *Giornale agrario toscano*, του *Archivio storico italiano* κ.ά. Και οι άνθρωποι που την έφτιαξαν, άνθρωποι μάχιμοι και μαχητικοί, βεβαίως και δεν ήταν λόγιοι πρώτης γραμμής. Αλλά αυτό είναι και μια τύχη, αφού ο λόγος αυτών των (αμέσων όρων) μάς επιτρέπει να αντιληφθούμε με μεγαλύτερη ασφάλεια τον τρέχοντα λόγο και τους διαμορφούμενους κοινούς τόπους.

Το τέλος του περιοδικού και η συγκρότηση του «πίνακα περιεχομένων», μαζί με την προσπάθεια εντοπισμού της πατρότητας των άρθρων της *Ape italiana*, αποτελούν το αντικείμενο του Τέταρτου Κεφαλαίου και του Επίμετρου, αντίστοιχα. Ως προς το ζήτημα της πατρότητας, η δυσκολία έγκειται στο ότι το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των κειμένων ήταν, κατά τη συνήθεια της εποχής (και όχι αναγκαστικά για λόγους συνωμοστικών), ανυπόγραφα. Έτσι, εδώ τα όπλα μας ήταν οι λίγες υπογραφές, κάποιες εξωκειμενικές μαρτυρίες, αρκετά εσωτερικά τεκμήρια, υπονοούμενες αυτοβιογραφικές πληροφορίες στα κείμενα, παραλληλίες ή αναγνωρίσιμα υφολογικά στοιχεία κ.λπ. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα επιχειρήματα είναι επαρκή και η απόδοση αναμφισβήτητη σε άλλες, ευτυχώς λιγότερες, πιο ασθενή. Στο τέλος αυτής της πορείας, όσα και αν είναι ακόμη τα ερωτήματα και οι εκκρεμότητες, έχουμε μια εικόνα για τον λόγο του καθενός από τους συνεργάτες κι «εταίρους» της *Ape italiana*, αυτού του μικρού, περιθωριακού ιταλόγλωσσου περιοδικού, που μετά τον Σεπτέμβρη του 1819 μάλλον δεν απασχόλησε κανέναν.

Αλλά ο Κάλβος; Πού χάθηκε ο Κάλβος, η αρχική μας αφορμή, η αρχική μας «εμμονή», μέσα σε όλα αυτά; Αυτός όμως κυκλοφορεί σε όλες ετούτες τις σελίδες: άλλοτε μαζί με τις λέξεις κι άλλοτε κάτω απ' αυτές. Λιγάκι να καλοκοιτάξει κανείς και θα τον δει να διαβάζει όλα τούτα τα κείμενα, τα άρθρα, τα βιβλία να κουβεντιάζει με όλους αυτούς τους άγνωστους μας ανθρώπους, κάποτε να ξεφυχτάει ή να παίρνει πρωινό μαζί τους, να αγωνιά, να συμφωνεί, να ενθουσιάζεται, να πικραίνεται μαζί τους — κάποτε και να ψυχραίνεται. Ήταν βέβαια άνθρωπος και ο «ποιητής της ιδέας»!

Στην πορεία αυτού του βιβλίου, λοιπόν, ο Κάλβος αντιμετώπιστηκε μέσα στα ιταλικά και τα όσα βρετανικά περιβάλλοντα βρέθηκε (είναι, κυρίως, οι σελίδες που του αφιερώνονται στο πλαίσιο του Τρίτου Κεφαλαίου), ως ένας που έζησε με τον τρόπο των άλλων ιταλών της εξορίας, ως ένας από τους συνεργάτες κι εταίρους της *Ape*, αλλά και ως ένας έλληνας που έβλεπε τις αγωνίες και τις καλές ελπίδες του γενέθλιου κόσμου του — δίχως όμως να προτρέχουμε. Ο στόχος ήταν, στο μέτρο του δυνατού, να τον παρακολουθήσουμε στις σχέσεις και τις φιλιές, στις ρήξεις και τις ελπίδες, στο όριο εκείνο που του επέτρεπε και τον ποδηγετούσε η διπλή του ταυτότητα. Ο Κάλβος δεν είναι για μας εδώ ο κατοπινός

«έλληνας ποιητής») που μάθαμε να γνωρίζουμε, ούτε εκείνος ο «πολύ μέτριος ιταλός λόγιος-ποιητής») που δεν τον αποδέχτηκε η ιταλική ιστορία, αφού δεν έγραψε άξια λόγου ιταλικά έργα: το μέλλον του ο άνθρωπος δεν το γνωρίζει και δεν το γνώριζε ούτε ο Κάλβος... Εμείς σήμερα, βέβαια, γνωρίζουμε ότι ο Κάλβος, τελικά, δεν έγραψε μεγάλα ιταλικά έργα, αλλά εκείνος τότε δεν ήξερε ότι δεν επρόκειτο να τα γράψει, γιατί δεν ε γνώριζε την τροπή της ιστορίας. Άρα, τούτη η σημερινή δική μας γνώση, μεθοδολογικά δεν είναι και πολύ χρήσιμη. Μέσα σ' αυτές τις σελίδες, λοιπόν, ο Κάλβος είναι ο άνθρωπος που έρχεται από ορισμένα περιβάλλοντα και που οικοδομεί τον εαυτό του μέσα στις ατομικές και τις συνολικότερες προοπτικές. Δεν ξέρω πόσο επιτεύχθηκε αυτός ο στόχος, η πυξίδα πάντως ήταν αυτή: όχι η αντίστροφη ανάγνωση, όχι το δεκανίκι της ύστερης ερμηνείας. Ο στόχος δηλαδή ήταν η τοποθέτησή του εντός της ιστορίας. Και είναι αυτός ο λόγος που το τελευταίο Κεφάλαιο, το ξέφωτο της διαδρομής μας, έχει ως τίτλο το ερώτημα: «Κοιτάζοντας πίσω: Οι άνθρωποι είναι η ιστορία τους ή η δική μας;»

Ο άνθρωπος που το 1819 έχει ήδη αποχωριστεί δραματικά τον μεγάλο maestro του, αυτός που συμπεριφέρεται στη βρετανική πρωτεύουσα ως δάσκαλος, ως ιταλός ποιητής και ως έλληνας λόγιος, αυτός που στο περιοδικό υπογράφει ως «Κ.Χ.Υ.» (ως «Ξένος», δηλαδή), αυτός που αναδεικνύει τη λογιολογία του και παίρνει δημόσια θέση για το ελληνικό γλωσσικό ζήτημα και όχι μόνο, αυτός δεν είναι ακόμη ο ποιητής των ωδών, δεν είναι καλά-καλά ακόμη ο ποιητής του *Ελπίς πατρίδος*.

Πίσω από τη λογική —και άρα τη δομή— αυτού του βιβλίου βρίσκεται μία παραδοχή, μία θέση, η οποία συμπυκνώνεται εντέλει στο τελευταίο Κεφάλαιο: το κρυμμένο υποκείμενο όλης αυτής της πορείας θα μπορούσε κανείς να πει ότι είναι ο Κάλβος. Ακόμη κι όταν επιχειρούμε να αναλύσουμε την έξαρση των εθνικών παθών ή τη βρετανική προπαγάνδα στην Ιταλία, όταν επιχειρούμε να κατανοήσουμε τη λογική που υποστηρίζει τις καθαρεύουσες ή τις άλλες γλωσσικές επιλογές των ιταλών λογίων, όταν ασχολούμαστε με το ερώτημα του τι αντιπροσώπευε η κλασική αρχαιότητα, όταν επιχειρούμε να κατανοήσουμε τις απόψεις των ιταλών για τον ιστορικό ρόλο του Ναπολέοντα, όταν επιχειρούμε να κατανοήσουμε τι άφηνε πίσω της η Γαλλική επανάσταση, η γιακωβίνικη περίοδος και οι ναπολεόντειες κρατικές οντότητες στην Ιταλία μέχρι το 1814, όταν ιχνηλατούμε τις ιδεολογικές διαδρομές των λογίων πριν και μετά την πτώση του «Μεγάλου άνδρα» και παρακολουθούμε το νόημα εννοιών κομβικών, όπως η ελευθερία, η πατρίδα, η αρετή, η τυραννία, η παιδεία... τότε πόσο μακριά είμαστε από τη μελέτη του Κάλβου;

Να, λοιπόν, ένα ερώτημα που παρακολουθούσε κάθε λέξη αυτού του ταξιδιού: τι, πόσα, ποια απ' όλα αυτά τα στοιχεία, από όλον αυτόν τον κόσμο που εδώ προσπαθήσαμε να αναδείξουμε, πέρασε και πώς πέρασε, πώς διηθήθηκε, πώς μεταπλάστηκε μέσα στον Κάλβο: στο κοσμοείδωλο, στη γλώσσα, στις ιδέες, στην ποιητική του; Κι αυτό γιατί ο Κάλβος για «το πέμπτον του αιώνας»

περίπου, μάλιστα για τα πιο κρίσιμα χρόνια της κάθε ανθρώπινης ζωής, έπλαθε τον εαυτό του μέσα από αυτά τα όνειρα, μέσα από αυτές τις απογοητεύσεις, μέσα από αυτές τις συζητήσεις, μέσα από αυτούς (αυτούς ακριβώς!) τους ανθρώπους. Αν για μας σήμερα αυτοί έχουν λησμονηθεί, αν είναι ανύπαρκτοι, δεν ήταν καθόλου έτσι για κείνον που κοιμόταν και ξυπνούσε ως φίλος τους, ως μαθητή τους, ως αντίπαλος ή εχθρός τους... Έστω κι αν αυτό το πεδίο δεν έχει ως σήμερα μελετηθεί συστηματικά για την κατανόηση του ποιητή (κυρίως όσον αφορά τα πέραν του «ελληνικού λογοτεχνικού του έργου»), το ξέρουμε ότι υπήρξε καταλυτικό για τη συγκρότησή του. Υπ' αυτή την έννοια, όλα όσα λέγονται εδώ μπορούν να διαβαστούν απολύτως σε σχέση με τον Κάλβο και τη διαμορφωμένη δική του αντίληψη. Ο Κάλβος δεν πέρασε «εξωτερικά» από αυτό τον κόσμο: περπάτησε μέσα σ' αυτόν. *Υπήρξαν χρόνια που ο Κάλβος δεν ήταν ο «δικός μας» Κάλβος.* Αν η μορφή και η ιστορική του πορεία κατέληξε να παγιωθούν για μας στο προβληματικό ενσταντανέ του «εθνικού ποιητή», αυτό δεν σημαίνει καθόλου ότι εκείνος υπήρξε αυτό — ή μόνο αυτό.

Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι στον Κάλβο υπήρξε μια μετατόπιση: ως προς τα περιβάλλοντα, ως προς την ποιητική-γλωσσική έκφραση, ως προς τους καλλιτεχνικούς προσανατολισμούς. Αυτό σημαίνει ότι η ζωή του υπήρξε (ισχύει για όλους αυτό, αλλά τούτος είναι ένα από τα πιο έξεργα παραδείγματα) μια διαδικασία στην οποία το «χτες» δεν προδίκαζε μονόδρομα το «αύριο». Άρα, λοιπόν, στη μελέτη του βίου και του έργου του είναι αναγκαίο να φυλαγόμαστε από τις μεταχρονολογημένες ερμηνείες, από τις κατοπινές γνώσεις, από τις ιδεολογίες που υποκρίνονται τις αλήθειες: όλα αυτά σκοτίζουν το πεδίο, αλλοιώνουν τις κατευθύνσεις και καταστρέφουν τις οπτικές, εφόσον θέλουν να δημιουργήσουν την εντύπωση μιας —ιστορικά ανύπαρκτης!— τελεολογίας.

Τίποτα δεν κατανοείται εκτός του πλαισίου του, το σημειώσαμε και πριν από λίγο. Η μοναδικότητα, η ιδιοτυπία του Κάλβου, όποια κι αν είναι αυτή, δεν μπορεί να συσκοτίσει ή να παρεμποδίσει την ανάγκη να τον εντάξουμε σε μια δομή, σε μια σειρά ανθρώπων, γεγονότων και νοοτροπιών: αναγκαίες συνθήκες μέσα από τις οποίες ιστορικοποιείται. Ο Κάλβος, λοιπόν, μέσα στα περιβάλλοντά του. Αυτό προϋποθέτει να «λησμονήσουμε» τον μεταγενέστερο «έλληνα ποιητή» και να τον αναγνώσουμε ακολουθώντας τα δικά του στάδια, που φωτίζονται από τα συγκεκριμένα ιστορικά περιβάλλοντα. Κι αυτά τα περιβάλλοντα, μέχρι το 1821, ήταν σε μεγάλο βαθμό μη ελληνικά. Δεν μπορούμε να μη δώσουμε σ' αυτό τη σημασία που έχει. Αν για μας σήμερα είναι δύσκολο ή και άβολο να επιχειρήσουμε να αναπαραστήσουμε την πολλαπλότητα του δικού του περιβάλλοντος και των δικών του εννοιολογήσεων, είναι ωστόσο αναγκαίο: όποια άλλη μέθοδος ανάγνωσης, και τέτοιες πολύ συχνά υπήρξαν, τον ευνοούχίζει.

Άνθρωποι και ιδέες, διαδικασίες και ταξίδια, στάδια, περιβάλλοντα και διαδρομές. Κι έτσι φτάνουμε στον τίτλο αυτού του βιβλίου: *Στον δρόμο για τις πατρί-*

δες. Γιατί όλη η προβληματική που περιγράψαμε αναπτύσσεται την εποχή που μορφώνονται και διαμορφώνονται οι εθνικές πατρίδες, την εποχή που φιλοτεχνείται η μορφή τους, που αναζητούνται τα σύνορά τους: στο χώμα, στον λόγο, στα ερείπια, στην εικόνα.

Οι άνθρωποι που κυκλοφορούν στις σελίδες αυτού του βιβλίου, άνθρωποι δίχως πρόσωπο για μας σήμερα οι περισσότεροι, συμμετέχουν σε τούτη την προετοιμασία, σε τούτη τη μορφοποίηση: και πραγματικά και μεταφορικά. Υπήρξαν μάλλον μικροί και ασήμαντοι για τα μεγάλα μέτρα, όμως είναι μέρος του μεγάλου διαλόγου που επιχειρούσε να αντιληφθεί αλλιώς, να ανασημασιοδοτήσει δηλαδή, έννοιες πολύ παλιές: έθνος, λαός, πατρίδα, γλώσσα, επιστήμη, θρησκεία, λογιωσύνη.

Οι άνθρωποι αυτοί ήθελαν, μαζί με αναρίθμητους άλλους και όχι πάντα με τον ίδιο τρόπο, να αφήσουν πίσω τους την παλιά εποχή, που πολύ συχνά σήμαινε έλλειψη πολιτικής, οικονομικής ή και θρησκευτικής ελευθερίας (μαζί με τα σύνδρομά της: σκοταδισμός, θεοκρατία, καταπίεση...), σήμαινε αναντιστοιχία ανάμεσα στη δυναμική της κατακτημένης πολιτιστικής και οικονομικής ωρίμανσης από τη μία και στην πραγματικότητα της έλλειψης πολιτικής χειραφέτησης και ομόλογων πολιτικών θεσμών από την άλλη.

Οι άνθρωποι αυτοί, που έρχονται από έναν παλαιότερο κόσμο, συναντιούνται ακόμη μέσα στις επιθυμίες, μέσα στο λεξιλόγιο που διαμορφώνουν. Αλλά οι δρόμοι τους ετοιμάζονται να χωρίσουν: εκείνος που για μεγάλο διάστημα ονειρεύτηκε να γίνει ιταλός ποιητής, σε λίγα χρόνια θα παραιτηθεί από τη φιλοδοξία να ποτιστεί λίγη δόξα στα γόνατα του Αλφιέρι και του Φόσκολο, θα γίνει «έλληνας ποιητής». Οι νέες ιστορικές εννοιολογήσεις δρομολογούνται και αρχίζουν να αποτυπώνονται στην υλικότητα της ιστορίας: συνωμοσίες, εξεγέρσεις, επαναστάσεις: νέες σημαίες... Αλλά και από μια συγκυρία οι δρόμοι όλων αυτών των ανθρώπων, που τους είδαμε να χτίζουν την *Ape italiana*, χωρίζουν πάνω-κάτω εκείνα τα χρόνια, καθώς διασταυρώνονται με τις επαναστάσεις του 1820-1821 στην ιταλική και την ελληνική χερσόνησο. Ποια είναι τα εργαλεία τους, ποιες είναι οι εμπειρίες τους, πώς διαμορφώνεται το λεξιλόγιό τους, πώς οικοδομούνται οι νέοι ορίζοντες; Το δρομολόγιο προς τις πατρίδες είναι κοινό· ο προορισμός είναι ωστόσο διαφορετικός.

Οι άνθρωποι αυτοί, εξόριστοι ως επί το πλείστον, άνθρωποι που λίγα χρόνια μετά—αυτοί ή η επόμενη γενιά—θα αναγνωρίζουν τον εαυτό τους μέσα στα κύματα της μουσικής του «*Va pensiero...*» του Βέρντι, *πήγαιναν προς την πατρίδα τους*. Μαζί τους και ο Κάλβος. Μαζί τους; Ταυτόχρονα ναι, αλλά προς άλλη εκείνος πατρίδα... *Στον δρόμο για τις πατρίδες λοιπόν*. Γιατί δεν θελήσαμε να αποδείξουμε το προφανές, αλλά μάλλον να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε τους μηχανισμούς, τα στάδια και τις λέξεις αυτού του δρόμου.

Αυτό το βιβλίο ήτανε δίχως αμφιβολία ένα ωραίο ταξίδι. Θα ήθελα το αποτέλεσμα να είναι καλό, αλλά είναι ό,τι μπόρεσα να κάνω. Εκείνο που πρέπει να μη λησμονήσω είναι να πω και από δω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες σε όλους όσους με ποικίλους τρόπους συντρόφεψαν και διευκόλυναν αυτό το ταξίδι, σπαταλώντας ο καθένας κάτι από τον χρόνο και τη διάθεσή του.

Πρώτα, τη φίλη συνάδελφο Μαρία Κωσταρίδου. Σ' αυτή την έρευνα είχα την πολύτιμη συμπαράστασή της, αφού όχι μόνο μοιράστηκε με αυθόρμητο ενδιαφέρον την «εμμονή» μου, όχι μόνο ήταν τελικά εκείνη που εντόπισε το περιοδικό, στις αρχές του 2007, αλλά και με προμήθευε με βιβλιογραφικό υλικό κάθε φορά που της το ζητούσα — κάποτε και προστού να το ζητήσω! Δεν είναι καθόλου υπερβολή αν πω ότι το βιβλίο αυτό σε έναν βαθμό της ανήκει. Πολλές ευχαριστίες οφείλω επίσης στην καλή συνάδελφο Μυρτώ Καούκη για την πολύτιμη βοήθειά της, στην Πίτσα Τσάκωνα, τη Ρέα Γαϊτάνου, την Έλενα Τομπούλογλου, την Ντόρα Πικιώνη, την Ελίνα Κοντονή, τη Λήδα Παπαματθαϊακή, τη Μυρτώ Βουδούρη και τον Κώστα Παπαχρίστου για την καλόκαρδη βοήθεια που μου πρόσφεραν σε διάφορα στάδια. Ο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης και η Πόπη Πολέμη με βοήθησαν πρόθυμα στην επίλυση ορισμένων αποριών βιβλιογραφικής φύσεως και τους ευχαριστώ. Αισθάνομαι ότι οι απλές ευχαριστίες δεν αρκούν για τον δρ Peter Hoare, υπεύθυνο της Βιβλιοθήκης του Belton House, ο οποίος με φιλόξενη ευγένεια διευκόλυνε την εκεί παραμονή και την έρευνά μου. Το ίδιο πρέπει να πω και για τον δρ Stephen Parkin, επιμελητή των Early Printed Collections της British Library με αρμοδιότητα στις Ιταλικές Συλλογές, ο οποίος παρακολούθησε με αληθινό ενδιαφέρον την πορεία αυτής της εργασίας και με υποχρεωτική ευγένεια με συνέτρεξε πολλές φορές με δυσεύρετο υλικό. Ευχαριστίες πολλές οφείλω, τέλος, στον δρ Peter Basham του Royal College of Physicians, ο οποίος είχε την καλοσύνη να ερευνήσει για χάρη μου κάποια ζητήματα στα κατάστιχα του Κολλεγίου, την Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze και μαζί την καλή μου φίλη Roberta Masini, την British Library, την Det Kongelige Bibliotek και τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, που ανταποκρίθηκαν ευγενικά και άμεσα στα βιβλιογραφικής φύσεως ερωτήματά μου. Να ευχαριστήσω επίσης όλα τα Ιδρύματα που επέτρεψαν τη δημοσίευση του φωτογραφικού υλικού, τα οποία μνημονεύονται στην οικεία θέση.

Ο Σπύρος Ασδραχάς, ο Νάσος Βαγενάς και ο Λεύκιος Ζαφειρίου, που είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν το κείμενο και να συζητήσουν μαζί μου διάφορα ζητήματα, γνωρίζουν ότι τους χρωστώ πραγματικές ευχαριστίες όχι μόνο για τη βοήθεια, αλλά και για όσα μοιράστηκαν μαζί μου: κάτι από αυτές τις συναστροφές διασώζεται στο κλίμα του βιβλίου. Αυτονόητες είναι οι ευχαριστίες μου στον Άγγελο Δεληβορριά, για λόγους που ξεπερνούν αυτή την έκδοση· στο Μουσείο Μπενάκη, το οποίο ανέλαβε το κόστος των ερευνητικών ταξιδιών που απαιτήθηκαν· και βεβαίως στον κύριο Ντίνο Μαρτίνο, ο οποίος ανέλαβε το κόστος της έκδοσης, στο πλαίσιο της μεγάλης οικονομικής χορηγίας του προς το

Μουσείο Μπενάκη για την προγραμματισμένη έκδοση των Έργων του Ανδρέα Κάλβου. Ευχαριστίες πολλές οφείλω στον Νίκο Παΐσιο για τη βοήθεια και το καλόκαρδο ενδιαφέρον με το οποίο συνόδευσε αυτή την έρευνα· στη φίλη Στέλλα Τσάμου, όχι μόνο για την καλή και αποτελεσματική συνεργασία αλλά και για την ειλικρινή της διάθεση· στην Ελένη Μαυροειδή για την προθυμία και τον επαγγελματισμό της· στην Έλλη Παγκάλου και την Κλαίρη Σταμάτη για την ιδέα και τον σχεδιασμό του εξωφύλλου.

Για τον Σπύρο Καρυδάκη, ο οποίος μετά από τόσα χρόνια ζεστής συνοδοιπορίας φωτίζει πάντα με απορίες τις λέξεις μας, οι ευχαριστίες μάλλον δεν λένε και πολλά.

Τέλος, για τον Μάριο Βίττι, στις εργασίες του οποίου αυτό το βιβλίο οφείλει το έναυσμά του, οι ευχαριστίες μου έχουν πολλές αιτίες: την ευχαρίστηση με την οποία συμμετείχε σε τούτους τους προβληματισμούς, τις υποδείξεις και τις συμπληρώσεις, τις κεφάτες και ζεστές συζητήσεις, αλλά και την προθυμία με την οποία θέλησε να συνοδέψει αυτή την έκδοση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ *APE ITALIANA A LONDRA*

ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ. ΤΟ ΠΡΟΟΙΜΙΟ - ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

Το περιοδικό *L'Italiano* σταμάτησε την κυκλοφορία του στα τέλη του 1814. Οι επόμενες γνωστές εκδοτικές δραστηριότητες των Ιταλών στο Λονδίνο, σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, ξεκινούν από τη δεκαετία του 1840, όταν εκδίδονται το *L'Apostolato popolare* (1840-1843), το *L'Eco di Savonarola* (1845), το *Pensiero ed azione* (1858-1860) του Ματσίνι, για να ακολουθήσουν η *Gazzetta italiana di Londra* (1871· νέα σειρά: 1896-1900), η *La Posta di Londra* (1878-1879) και η *Londra-Roma* (1888-1920).¹ Κάποιες, πάντως άκαρπες κατά τα φαινόμενα, προσπάθειες έγιναν και στη δεκαετία του 1820, ενώ ελάχιστα γνωρίζουμε για δύο κάπως πιο συγκεκριμένες πληροφορίες: σύμφωνα με την πρώτη, στο Λονδίνο εκδόθηκε ο «*Patriota italiano*, εβδομαδιαίο περιοδικό, συνέχεια του *L'Italiano*. Κυκλοφόρησαν 5 τεύχη μέσα στο 1815», ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη, ο Φελίς (Φελίτσε) Κοέν Άλμπραϊτς «φαίνεται ότι εξέδωσε μια ιταλική εφημερίδα με τον τίτλο *Aurora*, στο Λονδίνο, στη δεκαετία του 1820».² Σύμφωνα, τέλος με κάποια πληροφορία που αντλούμε από επιστολές του Πέγκιο στον Πανίτσι (6 Οκτωβρίου και 30 Νοεμβρίου 1824), φαίνεται ότι τη χρονιά εκείνη μια ομάδα Ιταλών εξόριστων στο Λονδίνο (Σκαλβίνι, Νταλ Πότσο, Μπερσέ, Μοσσόττι, Σάντα Ρόζα) σχεδίαζε να εκδώσει ένα «ιταλικό φιλολογικό και πολιτικό περιοδικό». Ο βασιικός εμπνευστής αυτής της προσπάθειας ήταν ο Πέγκιο, ενώ ο Σάντα Ρόζα επρόκειτο να είναι ο αρχισυντάκτης. Τα σχέδια όμως ναυάγησαν με την απόφαση του τελευταίου να φύγει για την Ελλάδα.³

Στα ίδια εκείνα χρόνια, και συγκεκριμένα το 1822, ωστόσο, σύμφωνα με

1. Συνοπτικά γι' αυτά βλ. Parkin, «Italian Printing in London», σ. 172-173.

2. Για τις δύο πληροφορίες βλ. Brand, «Italians in England», σ. 86, σημ. 1 (*Aurora*) και σ. 94 (*Patriota italiano*): για τις «άκαρπες προσπάθειες» βλ. του ίδιου, *Italy and the English Romantics*, σ. 31, σημ. 17 (= σ. 263). Ο *Patriota italiano* αναφέρεται στην εργογραφία του Μπότσι-Γκράνβιλ, ως δική του έκδοση: Bozzi Granville (επιμ.), *Autobiography*, τ. 2, σ. 423.

3. Βλ. Olmo (επιμ.), *Santorre di Santa Rosa*, σ. 361. Πβ. Fumagalli, *La stampa periodica*, σ. 404.

πληροφορία που θησαύρισε ο Τσέζαρε Καντού (1878), η αστυνομία της Λομβαρδίας ελάβαινε μια είδηση για την κυκλοφορία ενός άλλου περιοδικού στο Λονδίνο, την οποία έσπευδε να διερευνήσει: «Καταγγέλθηκε στην αστυνομία της Λομβαρδίας ότι στο Λονδίνο εκδιδόταν ένα περιοδικό με τίτλο *La bella italiana* (*L'abeille italienne*), επικεφαλής του οποίου ήταν ο Ούγκο Φόσκολο. Ίσως ένεκα αυτής της πληροφορίας, η Ειδική Επιτροπή ζητούσε από την αστυνομία στοιχεία γι' αυτόν».⁴ Από αυτή την αναφορά του Καντού άντλησε κατόπιν ο Φουμαγκάλλι (1909), ο οποίος έλυσε το μυστήριο του τίτλου — *Η ωραία ιταλίδα* (*La bella italiana*) ή *Η ιταλική μέλισσα* (*L'abeille italienne*);— δίχως όμως να εντοπίσει και το περιοδικό: «Λίγα χρόνια αργότερα [= μετά τον *L'italico*]», σημείωνε ο Φουμαγκάλλι, «φαίνεται ότι κυκλοφορούσε, και πάλι στο Λονδίνο, ένα περιοδικό, *L'Ape italiana* (*Η ιταλική μέλισσα*), ο τίτλος του οποίου μεταφρασμένος στα γαλλικά (*L'abeille italienne*) ξαναμεταφράστηκε κατά παράδοξο τρόπο ως *La bella italiana* από έναν πληροφοριοδότη όχι και πολύ δυνατό στα γαλλικά, ο οποίος το 1822 κατάγγελλε στην αστυνομία της Λομβαρδίας την ύπαρξη αυτού του επαναστατικού περιοδικού επικεφαλής του οποίου ήταν ο Φόσκολο! Κι ήταν αυτή η αφετηρία για λεπτομερείς ειδικές έρευνες που έκανε η αστυνομία σχετικά με τον διάσημο προγραμμαμένο εξόριστο. Πρέπει πάντως να πω ότι δεν εντόπισα καμία πληροφορία σχετική με το περιοδικό αυτό».⁵

Μπορεί ο πληροφοριοδότης της αστυνομίας να έσφαλε σε τρία σημεία στην πληροφορία που μετέφερε (και ως προς τον τίτλο του περιοδικού και ως προς τον χρόνο κυκλοφορίας του και ως προς τη σχέση του Φόσκολο με αυτό), όμως στην ουσία είχε δίκιο: ένα περιοδικό με παρεμφερή τίτλο, εκείνον που σωστά δίνει ο Φουμαγκάλλι, κυκλοφόρησε στο Λονδίνο το 1819 και ο Φόσκολο σχετίστηκε έμμεσα, έστω και αρνητικά, μαζί του.

Την πρώτη ουσιαστική μαρτυρία για την *Ape italiana*, την κυκλοφορία και τα περιεχόμενά της την οφείλουμε στον ιταλό βιογράφο του Μπαρτολομέο Ντε Σάνκτις, τον Ντομένικο Βακχολίνι, ο οποίος φαίνεται ότι είχε στα χέρια του μία πλήρη σειρά του περιοδικού. Γνώριζε ότι κυκλοφόρησαν δώδεκα τεύχη και σημείωνε τον συνολικό αριθμό των σελίδων του, γνώριζε το τυπογραφείο στο οποίο τυπωνόταν, αναφερόταν στα περιεχόμενά του, εντόπιζε πολλά άρθρα του Ντε Σάνκτις και έκανε ακριβείς παραπομπές σ' αυτά: «Εκεί διαβάζουμε μια δική του διάλεξη με σημειώσεις για τον μαγνητισμό [...], για την ηλιακή καταγωγή του μαγνητικού ρεύματος, για τις υπεριώδεις ακτίνες, καθώς και για τις σχετι-

4. Cesare Cantù, *Il Conciliatore e i Carbonari. Episodio di Cesare Cantù*, Fratelli Treves Ed., Μιλάνο 1878, σ. 203.

5. Fumagalli, *La stampa periodica*, σ. 104. Ο Fumagalli δεν δίνει καμία άλλη πληροφορία για το περιοδικό, το οποίο δεν αναφέρει καν στην άλλη μελέτη του *Bibliografia storica del giornalismo italiano, compilata da G.F. bibliotecario della R. Università di Roma, in occasione della Mostra Internazionale giornalistica, Milano 1894*, Tip. di G. Carnesecchi e Figli, Φλωρεντία 1894.

κές ανακαλύψεις του δόκτορα Μορικίνι. Επίσης έγραψε και μια επιστολή στον Αλντίνι για τον γαλβανισμό. Περιέγραψε με γούστο την έκθεση πινάκων που πραγματοποιήθηκε την άνοιξη του 1819 στο Σόμερσετ Χάουζ [...]. Στο περιοδικό δημοσίευσε δικά του ποιήματα, ιταλικά και λατινικά, και μέσα από τις σελίδες του εξέφρασε την επιθυμία του να ξανανοίξει το Κολλέγιο του Μοντάλτο στη Μπολόνια [...]. Γλώσσες, Φιλολογία, Σύμμικτα, Επιστήμες και Καλές τέχνες αποτελούσαν τα περιεχόμενα του περιοδικού μέσα από το οποίο είχε την ευκαιρία [ο εκδότης] να φανερώσει το πνεύμα του και να μας δώσει όχι ευκαταφρόνητες αυτοβιογραφικές πληροφορίες». ⁶

Η *Ape italiana*, όπως θα δούμε, κυκλοφόρησε σε δώδεκα τεύχη, στο διάστημα από τις 15 Απριλίου μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου του 1819, και βεβαίως ο Φόσκολο δεν ήταν επικεφαλής της, ούτε είχε καμία οργανική σχέση μαζί της. Μάλιστα, από τις ελάχιστες σχετικές πληροφορίες που διαθέτουμε, οφείλουμε να πιστέψουμε ότι δεν έτρεφε μεγάλη εκτίμηση για το περιοδικό και τους συνεργάτες του. Γνωρίζουμε, αντιθέτως, ότι οι συντάκτες του περιοδικού όχι μόνο δεν φείδονταν επαίνων για το έργο του, αλλά και ότι απευθύνθηκαν σ' αυτόν, τουλάχιστον μία φορά, ζητώντας του συνεργασία. Έτσι πρέπει να συμπεράνουμε από επιστολή του τελευταίου στον φίλο του Χομπχάουζ, στις 11 Αυγούστου του 1819: «Οι καλοί εκείνοι άνθρωποι που συντάσσουν την *Ape* μου ζήτησαν άρθρα. Τους απάντησα ότι οι προβλέψεις μου θα τους είναι πολύ περισσότερο ωφέλιμες· κι έτσι τους επροφήτησα ότι η *Μέλισσα* θα τελειώσει σαν *Σφήκα* (que l'*Ape* finirait en *Calabrone*)». ⁷ Ότι πρόκειται για την *Ape* του Λονδίνου επιβεβαιώνεται από την ολίγο προγενέστερη ημερολογιακή καταγραφή του Χομπχάουζ, στις 22 Ιουλίου του 1819: «Διάβασα κάποια αποσπάσματα της *Ape italiana*, ένα ιταλικό περιοδικό που εκδίδεται στο Λονδίνο —βλέπε εκεί τιμητική αναφορά στο essay—, άκουσα από τον Μπλακιέρ ότι ο Φόσκολο δεν είναι συμπαθής στους ιταλούς του Λονδίνου — δεν θέλει να συνδράμει τους συντάκτες· απ' ό,τι βλέπω, νομίζω ότι έχει δίκιο». ⁸

Ο Φόσκολο, ο οποίος ούτως ή άλλως ζούσε μάλλον απομονωμένος στο Λονδίνο, είχε, πέραν των άλλων, έναν επιπλέον λόγο να μη σχετιστεί με την *Ape*, αφού σ' αυτήν συμμετείχε ένα πρόσωπο με το οποίο είχε έρθει σχετικά πρόσφατα

6. Domenico Vaccolini, «De Sanctis Bartolomeo», στο: Emilio de Tivaldo (επιμ.), *Biografia degli italiani illustri nelle scienze, lettere ed arti del secolo XVIII e de' contemporanei...*, τ. 7, Tipografia di Alvisopoli, Βενετία 1840, σ. 89.

7. Foscolo, *Epistolario*, τ. 8, σ. 77. Ο επιμελητής του τόμου σημειώνει (σ. 77, σημ. 2), εσφαλμένα, ότι πρόκειται για τη φλωρεντινή *Ape*, την οποία εξέδιδε από τις 30 Αυγούστου του 1803 ο Ντομένικο Τσαρντέτσι.

8. Βλ. Vincent, *Byron, Hobhouse and Foscolo*, σ. 108. Μνεία της σημείωσης και στον Vitti, *Πηγές για τη βιογραφία του Κάλβου (Επιστολές 1813-1820)* [= *Ελληνικά. Περιοδικόν σύγγραμμα Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Παράρτημα*, αρ. 15], Θεσσαλονίκη 1963, σ. 143.

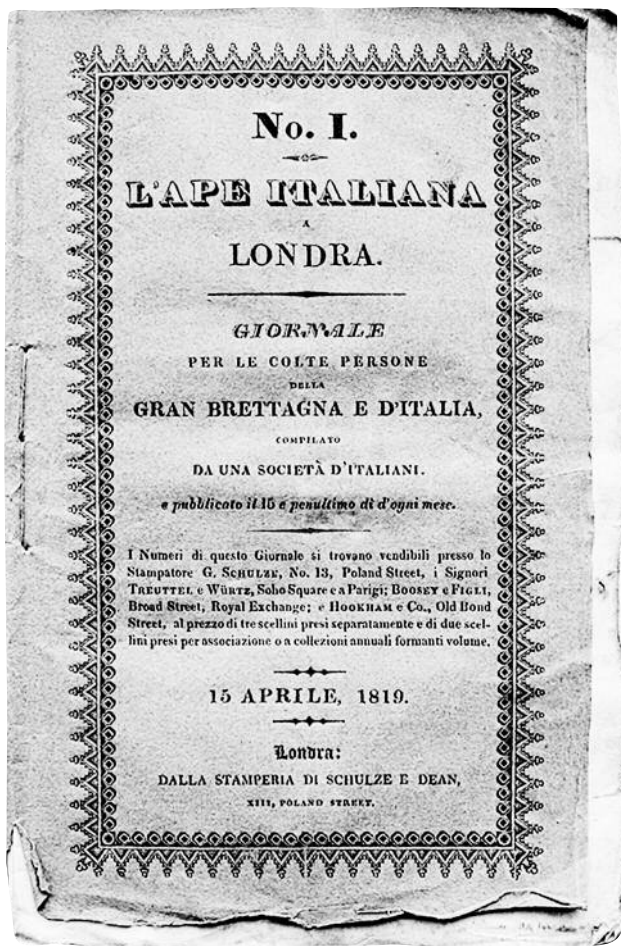
σε ρήξη: ο Ανδρέας Κάλβος. Είναι πολύ πιθανό πάντως ότι ακριβώς λόγω της συμμετοχής του τελευταίου, του μέχρι πρότινος γραμματέα του Φόσκολο και επίσης παρακολουθούμενου από τους πράκτορες της Αυστρίας, ο πληροφοριοδότης που αναφέραμε ενέπλεξε στο περιοδικό και τον Φόσκολο.

Ο πλήρης τίτλος του περιοδικού στο εξώφυλλο εμφανιζόταν ως εξής: *L'Ape italiana a Londra. Giornale per le colte persone della Gran Bretagna e d'Italia, compilato da una società d'italiani e pubblicato il 15 e penultimo di d'ogni mese* (Η ιταλική μέλισσα στο Λονδίνο. Περιοδικό για τους καλλιεργημένους ανθρώπους της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιταλίας, το οποίο συντάσσεται από μια εταιρεία ιταλών και κυκλοφορεί τη δέκατη πέμπτη και την προτελευταία μέρα κάθε μήνα). Στις σελίδες 3-6 του πρώτου τεύχους δημοσιεύονται δύο κείμενα, τα οποία προφανώς είχαν κυκλοφορήσει προηγουμένως αυτόνομα: πρόκειται για το «Προοίμιον» («Proemio»): σ. 3-5) και το «Όροι συνδρομής στο περιοδικό» («Prospetto di associazione al giornale»): σ. 5-6). Στο τέλος του δεύτερου αυτού κειμένου σημειώνεται η ημερομηνία σύνταξής του (1η Μαρτίου 1819), ανακοινώνεται ότι το πρώτο τεύχος θα κυκλοφορήσει στις 15 Απριλίου και ακολουθούν οι «υπογραφές» των συντακτών (compilatori).⁹

Το περιοδικό συντάσσεται και εκδίδεται από μία *società* και οι μετέχοντες σ' αυτήν αποκαλούνται *soci* — είδαμε ότι η ίδια ορολογία χρησιμοποιούνταν ήδη και στον *L'Italico*. Υπάρχουν λοιπόν *soci* (εταίροι), *compilatori* (συντάκτες) και *collaboratori* (συνεργάτες), αλλά πώς, με πόση αυστηρότητα, πρέπει να εκληφθούν όλοι αυτοί οι όροι; Συγκροτήθηκε πράγματι εταιρεία ή ο όρος θα πρέπει να εννοηθεί με την ευρύτερη έννοια, εκείνη δηλαδή της ομάδας, της συντροφιάς *λογίων*; Συντάχθηκε ένα καταστατικό με τους όρους συγκρότησης της εταιρείας, όπως ξέρουμε ότι συνέβη σε άλλες περιπτώσεις;¹⁰ Οι *εταίροι* ανέλαβαν συγκεκριμένες αρμοδιότητες (οικονομικά, έλεγχος των κειμένων, διάρθρωση των τευχών και κατανομή της ύλης, διόρθωση δοκιμίων, ευθύνη τυπώματος κ.λπ.) ή όχι; Η *εταιρεία* διαχειριζόταν και τα όποια οικονομικά του περιοδικού ή όχι; Υπήρχαν άλλοι πόροι πέραν των συνδρομών; Για τα ζητήματα αυτά δεν κατόρθωσα να βρω πληροφορίες, ώστε δεν μπορούμε εύκολα να αποδώσουμε με σιγουριά ούτε το νόημα του όρου *εταιρεία* ούτε και τα όρια διάκρισης του ρόλου τών καθ' οιονδήποτε τρόπο εμπλεκόμενων. Από την εξέταση πάντως του περιοδικού, όπως θα φανεί στην πιο κάτω πραγματέυση, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οι όροι δεν πρέπει να εκληφθούν με την αυστηρή τους έννοια και, συνεπώς, ότι το εκδοτικό εγχείρημα δεν έλαβε αυτά τα τυπικά χαρακτηριστικά: οι εμπλεκόμενοι

9. Όλα τα τεύχη έχουν συνεχόμενη σελιδαρίθμηση. Το «Proemio» δεν ακολουθείται από υπογραφές, προφανώς όμως ισχύουν εκείνες που τίθενται μετά το δεύτερο κείμενο.

10. Παραδείγματος χάριν, στην περίπτωση της ομότιτλης ελληνικής *Μέλισσας*, τα ίδια ακριβώς χρόνια (1819-1821), στο Παρίσι. Βλ. Σταμάτης Καρατζάς, «Ο Αγαθόφρων Λακεδαιμόνιος και το παρισινό περιοδικό “Μέλισσα”», *Πελοποννησιακά* 3 (1959), σ. 241-262.

11. Το εξώφυλλο του πρώτου τεύχους της *Ape italiana* (15 Απριλίου 1819).

αποτελούσαν μάλλον μία συντροφιά παρά μία εταιρεία: με τη «φιλική» δηλαδή έννοια παρά με τη «νομική» μορφή.

Το «Προοίμιο», το οποίο απευθύνουν οι συντάκτες στους αναγνώστες («I Compilatori a chi legge»), εξηγεί κατ' αρχάς την επιλογή του συγκεκριμένου τίτλου (αντί του άλλου, του επίσης συνηθισμένου, *Antologia*¹¹), έστω κι αν οι συντάκτες είχαν επίγνωση ότι είναι μάλλον κοινός και όχι ιδιαίτερα πρωτότυπος («αν και μας έχουν προλάβει άλλοι»).¹² Αναφέρεται εν συνεχεία στα κίνητρα που οδήγησαν στην έκδοση και εκτίθενται η φιλοσοφία και οι στόχοι του περιοδικού.

Τι επεδίωκαν λοιπόν οι εκδότες; («Να δείξουμε στους βρετανούς ότι σε πείσμα της εχθρικής της τύχης, η Ιταλία μας δεν στερείται από καινούργια στολίδια και παράλληλα να φανερώσουμε σ' αυτήν [την Ιταλία] το μεγαλείο, την αξιο-

11. Τίτλος που επρόκειτο, μεταξύ άλλων, να κοσμήσει την ιταλική εμπειρία στον χώρο των περιοδικών με τη σχεδόν ταυτόχρονη έκδοση της φλωρεντινής *Antologia*.

12. Στον δέκατο ένατο αιώνα κυκλοφόρησαν έντεκα ομότιπλα περιοδικά εντός κι εκτός του ιταλικού χώρου. Βλ. γι' αυτά: Fumagalli, *La stampa periodica*, σ. 72, 77, 99 και αρ. 405· Francesco Fattorello, *Il giornalismo italiano*, τ. 1, Casa Editrice Idea, Ούντινε 1941, σ. 166-167, 189, 216 και 223· Alessandro Galante Garrone – Franco Della Peruta, *La stampa italiana del Risorgimento*, Laterza, Ρώμη/Μπάρι 1979, σ. 57-58, 70, 106-107, 139, 514 και 535· Alessandra Briganti – Camilla Cattarulla – Franco D'Intino, *I periodici letterari dell' Ottocento. Indice ragionato (collaboratori e testate)*, Franco Angeli, Μιλάνο 1990, σ. 20-21. Δεν γνωρίζω αν σχετίζεται άμεσα με το περιοδικό του Ντε Σάνγκις η ομώνυμη στήλη («L'Ape italiana») που εμφανίστηκε στα ίδια εκείνα χρόνια στο λονδρέζικο περιοδικό *The Monthly Magazine, or British Register* και στέγαζε κείμενα ανυπόγραφα σχετικά με κεντρικά θέματα της ιταλικής τέχνης και λογοτεχνίας.

Για την ελληνική *Μέλισσα*, εφημερίδα προοδευτική και υπέρμαχο των ιδεών του Κοραή βλ. ενδεικτικά: Καρατζάς, «Ο Αγαθόφρων Λακεδαιμόνιος»: Αικατερίνη Κουμαριανού, «Εισαγωγικά στην *Μέλισσα*», *Μέλισσα ή Εφημερίς ελληνική*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1984, σ. ιζ'-λθ'· Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Διά τον Γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821) από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλίου*, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, Ιστορία 5, Αθήνα 2008, σ. 410-415 (και ευρετήριο). Γενικά για τη σταδιοδρομία του ονόματος («Μέλισσα» και «Abeille») στον ελληνικό τύπο κατά τον δέκατο ένατο και τις αρχές του εικοστού αιώνα βλ. το πρόσφατο: Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974 (Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες)*, τ. 3 και 4, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008 (λ. «Μέλισσα», «Ελληνική Μέλισσα», «L'Abeille Grecque»): με πλούσια βιβλιογραφία).

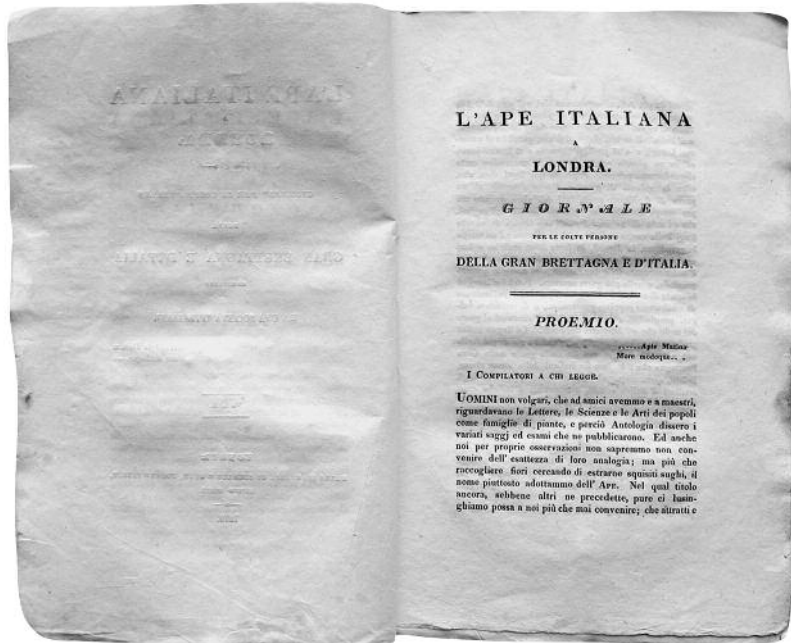
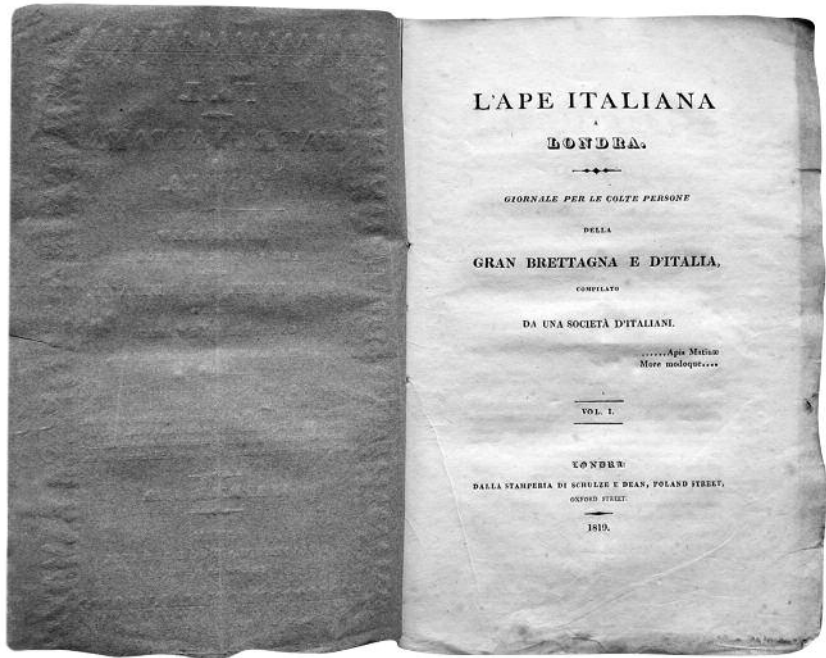
Ο Ντίνος Κονόμος αναφέρει μια ενδιαφέρουσα πληροφορία που δεν ξέρω να επιβεβαιώνεται από άλλου: «Τον Απρίλη του 1834 κυκλοφορεί ο πρώτος αριθμός του ιταλόφωνου περιοδικού, με τον τίτλο "L'Ape. Giornale di varietà letterarie e morali. Con qualche cenno sul teatro e qualche notizia di storia contemporanea. Primo trimestre. No 1. Aprile 1834. Corfù", σε σχήμα όγδοο και 26 σελ. Είναι άγνωστο αν συνεχίστηκε η έκδοση αυτή»: *Επτανησιακός τύπος. 1798-1864 (Ημίφυλλα, φυλλάδια, εφημερίδες και περιοδικά) [= Επτανησιακά Φύλλα, τ. Ε': Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια από την Ένωση της Επτανήσου (1864-1964)]*, Αθήνα 1964, σ. 81 [= 97].

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι μια ευφάνταστη σύνδεση του τίτλου του περιοδικού μας με την ονομαζόμενη ιταλική μέλισσα (*Apis mellifera ligustica*), η οποία εισήχθη στη Βρετανία το 1814, έδωσε πρόσφατα την αφορμή για ένα μυθιστόρημα με ήρωα τον Ανδρέα Κάλβο: Πόλυ Χατζημανωλάκη, *Οι μέλισσες του Κάλβου τριγυρίζουν στα λιβάδια του Λινκολνσάιρ, ταξιδευτής*, Αθήνα 2008.

πρέπεια, τη δύναμη ενός αδιαίρετου και καλά οργανωμένου λαού [του βρετανικού]). Και ποιο ήταν το επιθυμητό κοινό: «Ήταν εντελώς φυσικό να απευθυνθούμε στους πολίτες και των δύο εθνών, σε όσο το δυνατόν περισσότερους και με τον πιο ευχάριστο τρόπο. Εφόσον η αρχαία και η σύγχρονη ιστορία μάς έχουν διδάξει ότι όταν πρόκειται να καταπολεμηθούν ή να διορθωθούν προκαταλήψεις του όχλου, είναι καλύτερο να απευθυνθεί κανείς στην καρδιά και στο γούστο των πολλών παρά στο πνεύμα των ολίγων». Ακόμη περισσότερο, στη συγκεκριμένη συγκυρία, τονίζουν ότι έστω κι αν ο βρετανικός λαός είναι περισσότερο καλλιεργημένος, δεν θα του είναι καθόλου άχρηστο να πληροφορηθεί τις «νέες δόξες» της σύγχρονης Ιταλίας. Κι αυτό γιατί; Γιατί κάτι μπορεί να ωφεληθεί ετούτος ο «μεγαλειώδης λαός», ο «κυρίαρχος των θαλασσών», από «τα σπαράγματα ενός λαού ο οποίος θυμάται ακόμη ότι κάποτε κυριάρχησε σε θάλασσες και σε στεριές με τα όπλα και με τους νόμους, ο οποίος υπερνίκησε δύο φορές [στη ρωμαϊκή εποχή και στην Αναγέννηση], χάρη στην έμφυτη ευφυΐα του, τη βαρβαρότητα τη δική του και των άλλων και ο οποίος όχι μόνο μαγνητίζει τους ξένους, λόγω της γονιμότητας των εδαφών του, της μεγαλοπρέπειας των μνημείων και της ομορφιάς των παραλιών και του ουρανού του, αλλά με τις εκλεπτυσμένες επιστήμες, τις ευγενείς τέχνες και τη γλυκύτατη γλώσσα του στέκεται στο ύψος των πολιτισμένων κοινωνιών που κείνται πέρα από τα όρη και πέρα από τις θάλασσες».

Στα ζητήματα της πολλαπλότητας των στόχων, της προβολής του αρχαίου πολιτισμού και του αρχαίου μεγαλείου, ταυτόχρονα με το αίτημα της ανάδειξης του «προσώπου» της σύγχρονης Ιταλίας, θα επανέλθουμε συχνά στη συνέχεια. Σίγουρα όμως αντιλαμβάνομαστε ότι οι εκφράσεις που μόλις διαβάσαμε μας θυμίζουν προβλήματα που ήδη έχουμε θίξει — κυρίως εκείνο της επαναξιολόγησης της Ιταλίας και της ανάδειξης της συγχρονικής ιταλικής πραγματικότητας στο βρετανικό (και στο ευρωπαϊκό βεβαίως) κοινό. Αλλά όπως οι σκοποί είναι διπλοί, έτσι και το κοινό είναι διπλό: το ιταλικό και το βρετανικό. Που σημαίνει ότι πέραν των ιταλών της Βρετανίας και των βρετανών που, γνωρίζοντας την ιταλική γλώσσα, μπορούσαν να παρακολουθήσουν τις συζητήσεις, στόχος κατά πάσα πιθανότητα θα ήταν η αποστολή του περιοδικού και στην Ιταλία, που τότε προσπαθούσε να προσαρμοστεί στις νέες συντεταγμένες της Παλινόρθωσης.¹³ Στο Προοίμιο, ακόμη, διευκρινίζονται οι λόγοι της επιλογής της ιταλικής ως γλώσσας του περιοδικού: όχι μόνο γιατί ήταν ευκολότερη για τους συντάκτες, που ήταν άλλωστε όλοι ιταλοί (και κάποιοι δεν βρίσκονταν πολλά χρόνια στη Βρετανία), αλλά και γιατί η ιταλική γλώσσα είναι πιο διαδεδομένη στη Βρετανία απ' ό,τι το αντίστροφο. Κι αυτό, γιατί ακόμη κι αν υπάρχουν ιταλοί μεταφραστές αγγλικών κειμένων «είναι αλήθεια ότι ως τώρα η αγγλική γλώσσα δεν

13. Αν και μέσα από το περιοδικό υπάρχουν ενδείξεις για επικοινωνία με την Ιταλία, στον βαθμό που αυτό ανταποκρίνεται στην αλήθεια, είναι εντέλει παράξενο που, όσο γνωρίζω, δεν έχει εντοπιστεί ακόμη κανένα απολύτως ίχνος του περιοδικού σε ιταλικές βιβλιοθήκες.

12-15. Οι πρώτες σελίδες της *Ape italiana*: το «Proemio» και το «Prospetto di associazione al giornale». Στο τέλος του δεύτερου κειμένου οι υπογραφές των συνεργατών.

spinti da più delicati oggetti e motivi, e al pari dell'Ape vnganti ed industriali, dolci o piccanti cose procreteremo di esporre alle colte persone della Gran Bretagna e d'Italia. E se mai si domandasse, perchè s'è nominati Lettori, e a sì pochi, l'altre onde e sì lontani paesi, offrire ne piaceva siffatto lavoro, le successive carte risponderanno per noi. Trattando qui basti dire, che, oltre la volontà di porgere aternò alimento all'an paese di desiderate produzioni dell'altro, avendo noi per scopi altresì di mettere sott'occhio agli Inglesi, che ad osta di avversa fortuna non manca di novelli pregi Italia nostra, e di far sentire a questa ad un tempo la grandezza, la dignità, la forza di un indiviso e ben costituito popolo, era ben naturale, che a cittadini c'indirizzassimo delle due nazioni, e al maggior numero possibile, e nella più grata maniera. Poiché c' insegnò la storia di nazioni e moderni tempi, che, or si trattasse di combattere popolari prevenzioni, o di rettificare volgari pregiudizii, meglio è parlare al cuore ed al gusto dei moti che all'intelletto dei pochi. La lingua nativa preferiamo poi nello scrivere, perchè a noi di più facile uso, e insieme più sparsa fra colta gente nella Gran Bretagna che l'inglese fra Italiani della stessa classe. Infatti, quantunque abbiamo da contrapporre ad agli scrittori d'italica scuola, o traduttori d'italiche cose, non minor numero di promotori della britanna letteratura fra noi, non è men zero preti, che mai finora l'idioma inglese fu usata in Italia, fu sì gran parte di gentile educazione, come in oggi può dirsi di nostra favella in Inghilterra. Anglo-italici adunque saranno gli elementi degli indici fogli nostri, e diretti a rinviare piacere ad utile sì per la patria carissima che per l'ospite paese, ove, itale, tempesto, che poco di l'infelice agl'ovano, sicuro porto ritrovammo e tranquillità. Imprecchè qualunque sieno per essere le future combinazioni di

variabile politica, esto ne sembra, che altero osservarsi senza colorati vetri, e reciproco cambio di luami non potrà che essere causa e mezzo di vera stima e più soda unità fra due popoli, gl'interessi de' quali tendono più che mai a riaccostrarsi. Che se grandemente indubie ed opulenta e colta è la nazione dominatrice dei mari, di qualche valore sono pur essi i frammenti di un popolo, che si ricorda ancora di aver dominato e mari e terre con armi e con leggi, che diròzò ben due volte per insito genio la propria e l'altra barbarie, e che, mento richiama i fontani per abertà di campi e maestà di monumenti e beltà di piogge e di cielo, colle raffinate azioni, colle gentili arti sue e dolissima favella si fa. Le delizie di ogni civile società oltremodò oltramarce.

PROSPETTO
DI
ASSOCIAZIONE AL GIORNALE

L'Ape Italiana a Londra sarà pubblicata a volumetti numerati ogni quindicesimo e penultimo giorno di mese.

I materiali vi saranno ripartiti in cinque classi, che, sebbene non sempre tutto sempre però si succedono nell'ordine seguente: Lingue, Letteratura, Musica, Scienze, Belle Arti.

I volumetti saranno di due fogli l'uno, ed avranno testo, caratteri e carta, come in questo saggio di stampa.

Essi verranno rimessi ai Signori Associati il dì stesso della pubblicazione a norma de' rispettivi indirizzi, che non potranno trovarsi fuori dei limiti di Londra.

Il prezzo dei volumetti separatamente precò è fissato a tre scellini l'uno, e a due scellini presi per associazione, o rinuniti in collezioni annuali.

I Signori Maestri di lingua italiana avranno la copia di loro associazione personale a un quarto meno del prezzo, e chiunque s'incarica dello spacio costante di dieci copie avrà diritto ad una copia gratuita.

Le associazioni si ricevono dallo stampatore G. Schultz, 13, Poland Street, Oxford Street.—Esse dovranno sostenersi almeno a tre mesi, e il prezzo corrispondente sarà pagabile per rate al sudd. Schultz allo spirare di ogni terzo mese.

Dal medesimo si riceveranno pacchetti e lettere di chi volesse corrispondere coi compilatori del giornale, purchè il tutto sia franco di spese e di posta e di trasporto.

Il primo Numero dell'Ape Italiana a Londra comparirà il 15 del prossimo Aprile, 1 Marzo del 1819.

- ◆◆◆—
- PERENNIS.
- TRUSCUC.
- VENETUS.
- R. X. V.
- &c.
- &c.
- &c.

L'APE ITALIANA

LONDRA.

Nº. I.] 15 APRILE, 1819. [Price 2s.

LINGUE.

Di Parigi, a 29 Marzo 1819.

PREGIATISSIMI SIGG. COMPILATORI,

Il celeberrimo nostro stanzioso Comelli mi recò a questi passati di l'annunzio stampato del giornale letterario che, sotto il titolo l'Ape Italiana a Londra, voi avete prestati a dar fuori costui, e dimmi ad una ora che arrivato voi avuto a grado ch'io vi mandassi un esemplare dell'ultima opera mia sopra l'Italia. Io vel fo dunque pervenire senza alcuno indugio.

Oi, per rispetto a codesta vostra letteratura impresa, io dir vi debbo ch'ella è commendevolissima. E ch'esser può in effetto più glorioso, e più commendevole per uomini cui le fortunate vicende della nostra loro patria stranero a proccacciarsi quiete in estranea terra, chiedere opera a quegli ammississimi studj che rendereo quella patria stessa sì rinomata, e sì chiara? E massime se nella straniera ospital contrada sia tale e si fatta la natura de' nati, e liberi abitatori, che (all'oppoito di altre vaniose genti) non estimino noi in alcuna maniera di deprimere le proprie cose, commendando

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

L'APE ITALIANA A LONDRA: TA APΘPA KAI OI CΥΓΓPAΦEΙC

№ 1 (15 Aπριλίου 1819)

I Compilatori, «Proemio. I Compilatori a chi legge», σ. 3-5.¹

Picenus, Thuscus, Venetus, K.X.Y. & C., «Prospetto di associazione al Giornale», σ. 5-6.

Lingue

Luigi Angeloni [Άτιτλο: «Di Parigi, a 29 Marzo 1819. Pregiatissimi sigg. compilatori [...]»], σ. 7-12.²

(Ανυπόγραφο), «Avviso agli inglesi studiosi di lingua italiana», σ. 13-14.

Letteratura

(Ανυπόγραφο, αλλά: P.L. Costantini), «Saggio sopra la letteratura italiana», σ. 15-27
(συνεχίζεται).³

Miscellanea

(Ανυπόγραφο, αλλά μάλλον: Filippo Pananti), «A un amico che si lagnava d'aver poca memoria», σ. 27-32.⁴

№ 2 (30 Aπριλίου 1819)

Scienze

(Ανυπόγραφο, αλλά: Bartolomeo de Sanctis), «Stato delle scienze in Italia negli ultimi tempi. Prolusione da recitarsi tradotta in inglese ad un Consesso Accademico», σ. 33-40 (συνεχίζεται).⁵

Belle Arti

(Ανυπόγραφο), [Άτιτλο: «Quasi tutti i giornali inglesi, politici, scientifici e letterarj che sieno, parlano e giudicano di belle arti; [...]»], σ. 41-47.⁶

1. Γι' αυτό και για το επόμενο δημοσίευμα βλ. εδώ στις σ. 80-84 και 84-85 αντίστοιχα.

2. Για μια ανάλυση του περιεχομένου του βλ. εδώ, σ. 147-148.

3. Για την απόδοση και το περιεχόμενο βλ. εδώ, σ. 288, σημ. 18. Η συνέχεια, τχ. 4, σ. 107-113.

4. Για την απόδοση βλ. εδώ, σ. 108, σημ. 3.

5. Για την απόδοση βλ. τχ. 12, σ. 353-359 και εδώ, σ. 312-313. Η συνέχεια: τχ. 3, σ. 65-74.

6. Εκτενής είδηση από την Ιταλία σχετικά με το ανοικοδομημένο θέατρο του Σαν Κάρλο της Νάπολης, έργο του αρχιτέκτονα Αντόνιο Νικκολίνι. Ο συντάκτης ενημερώνει ότι ένα μοντέλο

Lingue

(Ανυπόγραφο), [Άτιτλο: «Si disse nel Proemio che la lingua italiana era più sparsa fra colta gente nella Gran Brettagna, che l'inglese fra italiani della stessa classe. [...]»], σ. 47-50 (συνεχίζεται).⁷

Letteratura

(Ανυπόγραφο), «*Commedie* di Alberto Nota. Volumi 2. Milano 1818. Presso Antonio Fortunato Stella», σ. 51-55.⁸

Miscellanea

(Ανυπόγραφο, αλλά μάλλον: Filippo Pananti), «Origine e cause di simpatia», σ. 56-62.

(Ανυπόγραφο, αλλά: Bartolomeo de Sanctis), «Nota alla pag. 37», σ. 62.⁹

(Ανυπόγραφο), «*The best wine in Rome, il vino d'Orvietto, is to be considered but as a better breed of vinegar. Letters from the North Italy*. Vol. 1, p. 112», σ. 63-64.¹⁰

No 3 (15 Μαΐου 1819)

Scienze

(Ανυπόγραφο, αλλά: Bartolomeo de Sanctis), «Stato delle scienze in Italia negli ultimi tempi. Prolosure da recitarsi tradotta in inglese ad un Consesso accademico. (Vedi pag. 40)», σ. 65-74 (συνεχίζεται).¹¹

Belle arti

(Ανυπόγραφο), [Άτιτλο: «Nel numero precedente ci trovammo condotti a far motto *per transennam* delle accuse fatte al nuovo teatro di S. Carlo [...]»], σ. 75-82.¹²

του θεάτρου εκτίθεται στο Pall Mall από έναν βοηθό του αρχιτέκτονα. Πρόκειται για το Βασιλικό Θέατρο του Σαν Κάρλο (Real Teatro di San Carlo), το παλαιότερο θέατρο όπερας στην Ευρώπη (οικοδομήθηκε το 1737), το οποίο κατά τη διάρκεια της Repubblica Napoletana (1799) είχε μετονομαστεί σε Εθνικό Θέατρο του Σαν Κάρλο (Teatro Nazionale di San Carlo). Από το 1815 μέχρι το 1822 μουσικός διευθυντής του υπήρξε ο Τζοακκίνο Ροσσίνι. Μετά την καταστροφική πυρκαϊά του Φεβρουαρίου του 1816, οι εργασίες ανοικοδόμησής του έγιναν με την ευθύνη και τα σχέδια του αρχιτέκτονα Αντόνιο Νικκολίνι (αυτά για τα οποία γίνεται εδώ λόγος). Το θέατρο ξαναλειτούργησε στις 12 Ιανουαρίου του 1817. Λιμπρέτα για το θέατρο αυτό έγραψε, στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα, μεταξύ άλλων και ο Γκαμπριέλε Ροσσέτι (Taliani, *L'emigrazione italiana*, σ. 97).

7. Στο δημοσίευμα γίνεται κυρίως αναφορά στο έργο: William Stewart Rose, *Letters from the North Italy to Henry Hallam*, τ. 1-2, 1819. Για τη συνέχειά του βλ. τχ. 2, σ. 63-64.

8. Παρουσίαση του βιβλίου. Για το ζήτημα του συντάκτη και για το περιεχόμενό του βλ. εδώ, σ. 186 και 292-293 αντίστοιχα.

9. Συμπλήρωση του καταλόγου των «σπουδαίων ονομάτων», που αναφέρονταν στο άρθρο του για την κατάσταση της επιστήμης στην Ιταλία (βλ. τχ. 2, σ. 33-40).

10. Πβ. τχ. 5, σ. 137-140.

11. Βλ. το πρώτο μέρος: τχ. 2, σ. 33-40.

12. Αναφορά σε μία περίπτωση λογοκλοπής (Τζουζέππε Καρπάνι εναντίον Λουί-Αλεξάντρ-Αντρέ-Σεζάρ Μπομπέ) και ανάλυση του βιβλίου του πρώτου για την κατάσταση της μουσικής στη Γαλλία και την Ιταλία. Ο Μπομπέ (ψευδώνυμο του Σταντάλ: 1783-1842) κατηγορείται ότι μετέφρασε (το 1814) το έργο του Καρπάνι (*Le Haydine ovvero lettere su la vita e le opere del celebre*

Miscellanea

- (Ανυπόγραφο, αλλά, μάλλον: Bartolomeo de Sanctis), [Άτιτλο: «La casa dell'illustre prigioniero di Longwood va a ricevere un rinforzo di cinque individui, [...]»], σ. 82-88 (συνεχίζεται).¹³
- (Ανυπόγραφο, αλλά: Filippo Pananti), «Sulla lettura. Lettera a un amico», σ. 88-90.¹⁴
- (Ανυπόγραφο), «Restituzione di diritti conjugali. *Consistors Court, Doctors' Commons. - Lady Hebert v. Lord Hebert*», σ. 90-92.
- (Ανυπόγραφο, αλλά: Bartolomeo de Sanctis), [Άτιτλο: «Nella scorsa settimana il signor p[ro]fessore Aldini di Bologna ripeté alcune delle varie sperienze riportate nel suo *Saggio sul Galvanismo*, [...]»], σ. 92-93.¹⁵
- (Ανυπόγραφο, αλλά: Bartolomeo de Sanctis), «Consulto di cinque eccellentissimi romani professori d'arte salutare sulla malattia che afflige attualmente il general Bonaparte», σ. 93-95 (συνεχίζεται).¹⁶
- (Ανυπόγραφο, αλλά πιθανώς: Bartolomeo de Sanctis), «Imitazione di una imitazione di sonetto italiano», σ. 95-96.¹⁷

maestro G. Haydn, Candido Buccinelli, Μιλάνο 1812) και το εξέδωσε ως δικό του· ως τέτοιο το παρουσίασε το *Quarterly Review*. Πρόκειται για το: *The Lives of Haydn and Mozart, with observations of Metastasio, and on the Present State of Music in France and Italy, translated from the French by L.A.C. Bombet, with notes by the author of the sacred Melodies*, το οποίο εκυκλοφόρησε το 1817 και σε β' έκδοση (από τον Τζων Μάρρεϋ) το 1818. Ο συγγραφέας των *sacred melodies* είναι ο Ουίλλιαμ Γκάρντινερ.

13. Αναφορά στην αναχώρηση αποστολής για τον τόπο εξορίας του Ναπολέοντα (Longwood), κατόπιν αιτήσεως του τελευταίου, και ιδιαίτερη αναφορά σε ένα μέλος της, τον Φρανσουά Αντομμάρι. Στις σ. 85-88 παραθέτει την «Prefazione dell'editore», του Αντομμάρι δηλαδή, από την έκδοση του έργου του Μασκάνι *Prodromo della grande anatomia*: βλ. σχετικά δημοσιεύματα: τχ. 4, σ. 97-105 και τχ. 5, σ. 109-117.

14. Στη σ. 89 αναφέρεται η φράση: «Non si dee parlar come un libro, come non si dee scrivere un libro nel modo onde si parla», την οποία μεταγενέστερο δημοσίευμα (τχ. 9, σ. 270) αποδίδει στον Πανάντι.

15. Αναφορά στα πειράματα που πραγματοποίησε την προηγούμενη εβδομάδα ο Αλντίνι μπροστά στη Royal Human Society και τα οποία περιλαμβάνονται στο *Saggio sul Galvanismo*. Μιλώντας για τον Αλντίνι, αναφέρει (σ. 92) ότι είχε υπάρξει συνεργάτης του, καθώς και ότι θα επανέλθει γρήγορα στο θέμα του γαλβανισμού και της αξίας του στις περιπτώσεις της (suspended animation). Γνωρίζουμε ότι ο Ντε Σάνκτις είχε συνεργαστεί παλαιότερα με τον Αλντίνι, αλλά και στο περιοδικό με τον γαλβανισμό ασχολήθηκε αποκλειστικά αυτός· βλ. επίσης: τχ. 4, σ. 105-106· τχ. 7, σ. 224· τχ. 10, σ. 312· τχ. 11, σ. 321-325 και 326· τχ. 12, σ. 353-359, 360-361 και 380-381.

16. Βλ. και τχ. 4, σ. 97.

17. Δημοσιεύεται η (μίμηση) ενός ποιήματος του Ρότζερς, η οποία συνοδεύεται από άλλα σύντομα ποιήματα· βλ. και τχ. 4, σ. 125-126.

No 9 (15 Αυγούστου 1819)

Letteratura

Gaetano Polidori, «Saggio sulla prosa italiana di Gaetano Polidori», σ. 257-264.⁴⁵

(Ανυπόγραφο, αλλά μάλλον: Bartolomeo de Sanctis), [Άτιτλο: «Non sapremmo non convenire col sig[no]r Polidori della falsa idea che si fecero del bello stile molti fra i nostri compatriotti imitando servilmente [...]»], σ. 265-277.⁴⁶

Miscellanea

(«Alitofilo»), «*Agli Autori, Compilatori, Stampatori, e Pubblicatori dell'Ape italiana a Londra. - Alitofilo. - Salute e Frattelanza*», σ. 277-284.⁴⁷

(Ανυπόγραφο), [Άτιτλο: «Un Romano giunto di fresco a Londra ci die' nuova della *pesca antiquaria* del Tevere; [...]»], σ. 284-285.⁴⁸

(Ανυπόγραφο, αλλά: Bartolomeo de Sanctis), [Άτιτλο: «In questa lettera mi limiterò all'orazione d'Isocrate intitolata *Archidamo* [...]»], σ. 285-287.⁴⁹

(Ανυπόγραφο), [Άτιτλο: «Mentre il pubblico inglese si augurava di riveder presto su questo Teatro del Re la celebre virtuosa Signora Giustiniani-Camporese, sentiamo che, [...]»], σ. 287-288.⁵⁰

(«P.») [Picensus = Bartolomeo de Sanctis], «Ad un amico di Nice Picena. Mandandogli semi di geranj novelli dai giardini di Kensington» (ποίημα), σ. 288.

No 10 (30 Αυγούστου 1819)

Scienze

(Ανυπόγραφο, αλλά: Padre Giovanni Inghirami delle Scuole Pie), «Dal *Saggiatore*. - Num. 5. *Effemeride del Pianeta Venere per l'anno 1820 calcolata dagli Astronomi delle Scuole Pie di Firenze pel Meridiano di Parigi*. - Firenze dalla Stamperia di S. Giuseppe Calasanzio 1819 - Genova presso A. Ponthenier», σ. 289-299.⁵¹

45. Για την απόδοση, το περιεχόμενο αυτού και του επόμενου κειμένου, καθώς και τη σχετική συζήτηση εντός κι εκτός του περιοδικού, βλ. εδώ, σ. 128-129 και 282-287.

46. Παρατηρήσεις σχετικά με το περιεχόμενο του κειμένου του Πολιντόρι· βλ. και την προηγούμενη σημείωση.

47. Για μια αναφορά στον «Φιλαλήθη» βλ. και τχ. 7, σ. 213-214.

48. Ειδήσεις σχετικά με αρχαιολογικά ευρήματα στον Τίβερη, ιδίως στη Μουλβία γέφυρα.

49. Αναφορά στη διάλεξη του Κάλβου στα Argyll Rooms· βλ. επίσης: τχ. 7, σ. 224, αλλά και όσα σημειώνονται εδώ στις σ. 190-199.

50. Σημείωμα και ποίημα για τη διάσημη σοπράνο και πολύ αγαπητή στον βρετανικό θρόνο Βιολάντε Τζιουστινιάνι-Καμπορέζε (1785-1839), η οποία επρόκειτο να δώσει παραστάσεις στη Ρώμη.

51. Για την απόδοση βλ. τχ. 9, σ. 284, όπου ο συντάκτης του κειμένου εκείνου, απαντώντας στον «Alitofilo» (βλ. αμέσως πιο πριν) σημειώνει: «Στο επόμενο τεύχος θα ικανοποιήσουμε τον Φιλαλήθη, εφόσον μάλιστα ο συγγραφέας του Υπομνήματος, μία σύνοψη του οποίου παρουσιάζει το άρθρο, είναι ο πατήρ Ινγκιράμι των Scuole Pie, και κανείς περισσότερο από μας δεν μπορεί να ξέρει πόσο ωφέλησαν ανέκαθεν την Ιταλία οι θεμελιωτές εκείνων των σχολείων, από τα οποία εμείς ρουφήξαμε τις πρώτες σταγόνες των πιο υψηλών επιστημών». Για το ζήτημα βλ. και εδώ, σ. 272 και σημ. 17.

Belle arti

(Ανυπόγραφο, αλλά: Charles Robert Cockerell), [Άτιτλο: «Le celebratissime statue rappresentanti la favola di Niobe [...]»], σ. 300-305.⁵²

(Ανυπόγραφο, αλλά: Bartolomeo De Sanctis), [Άτιτλο: «Tanto si trova registrato sotto una incisione di frontone preteso ornato col gruppo Niobeo, [...]»], σ. 305-311 (συνεχίζεται).⁵³

Miscellanea

(Ανυπόγραφο, αλλά: Bartolomeo de Sanctis), «(Da Parigi 10 Ag[ost]o 1819) “Il signor p[ro]fesso[re] Aldini di Bologna ha sottomesso all’Esame [...]”», σ. 312.⁵⁴

(Ανυπόγραφο, Bartolomeo de Sanctis [;]), [Άτιτλο: «Non era ancora calmato il dolore che causò all’animo nostro la perdita improvvisa [sic] dell’amico Zotti, [...]»], σ. 313-320.⁵⁵

Νο 11 (15 Σεπτεμβρίου 1819)

Scienze

(Ανυπόγραφο, αλλά: Bartolomeo de Sanctis), «Prime osservazioni sull’opera del signor G. Aldini intitolata: *General Views on the Application of Galvanism to medical Purposes, principally in Cases of suspended Animation, etc.* - London - Sold by I. Callow, Princes street; and Burgess and Hill, Great Windmill Street», σ. 321-325 (συνεχίζεται).⁵⁶

Bartolomeo de Sanctis, [Άτιτλο: «Ci auguriamo quanto prima di rendere lusinghieri ragguagli [...]»], σ. 326.⁵⁷

52. Για την απόδοση του κειμένου, αλλά και για το περιεχόμενό του βλ. εδώ, σ. 300-301.

53. Παρατηρήσεις επί του κειμένου του Κόκκερελ. Για την απόδοση, αλλά και για το περιεχόμενό του κειμένου βλ. εδώ, σ. 301. Βλ. τη συνέχεια των παρατηρήσεων στο τχ. 11, σ. 330-335.

54. Ο Αλντίνι παρουσίασε επιτυχώς στο Παρίσι ενώπιον μιας Επιτροπής, αποτελούμενης από τον φυσιοδίφη Αλεξάντερ φον Χούμπολντ (1769-1859), τον χημικό Λουί Ζοζέφ Γκυ-Λυσσάκ (1778-1850) και τον ζωολόγο Αντρέ Μαρί Κονσταντ Ντυμερίλ (1774-1860), τη γαλβανική συσκευή για παροχή βοήθειας σε περιπτώσεις ασφυξίας. Η Βασιλική Επιστημονική Ακαδημία του Γαλλικού Ινστιτούτου ενέκρινε την έκθεση της Επιτροπής. Για άλλα σχετικά δημοσιεύματα βλ. τχ. 3, σ. 92-93· τχ. 4, σ. 105-106· τχ. 7, σ. 224· τχ. 11, σ. 321-325 και 326· τχ. 12, σ. 353-359, 360-361 και 380-381.

55. Κείμενο και ποίημα («Ode Saffica») για τον θάνατο της περίφημης Σοφί Μπλανσάρ (1778-1819), της πρώτης γυναίκας αεροναύτη. Στο παρελθόν είχε πραγματοποιήσει πολλές επιδείξεις στην Ιταλία και είχε συμμετάσχει σε πολλούς εορτασμούς επετείων επί Ναπολέοντα, ενώ μετά το 1814 ο Λουδοβίκος ΙΗ΄ την ονόμασε «επίσημο αεροναύτη της Παλινόρθωσης». Σκοτώθηκε στις 6 Ιουλίου του 1819, κατά τη διάρκεια μιας πτήσης με αερόστατο (mongolfiera) πάνω από τους Κήπους του Τίβολι. Ο συντάκτης του κειμένου είχε φιλικές σχέσεις μαζί της. Βλ. και τχ. 11, σ. 351-352. Για τον επικηδειο του Ρομουάλντο Τζόττι βλ. τχ. 8, σ. 240 [= 248]-250.

56. Βλ. τα άλλα σχετικά δημοσιεύματα: τχ. 3, σ. 92-93· τχ. 4, σ. 105-106· τχ. 7, σ. 224· τχ. 10, σ. 312· τχ. 12, σ. 353-359, 360-361 και 380-381. Βλ. και το αμέσως επόμενο άρθρο.

57. Είδηση σχετική με τον διορισμό του υπογράφοντος από τη Reale Società Umana του Λονδίνου ως μέλους Επιτροπής για τον έλεγχο της ιατρικής συσκευής, η οποία σχετίζεται με τα πειράματα του Αλντίνι. Μέλη της Επιτροπής ήταν οι δόκτορες Φράιερ, Χένρυ Κλάττερμπακ

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

Α

Άαχεν (Aachen, Aix-la-Chapelle, Acquis-grana)· βλ. Συνέδριο του —
 Αβεντίνο (Aventino) 304
 Αγγλία 15, 16, 35, 58, 71, 109, 214, 216, 219, 371· αγγλική λογοτεχνία 123· — πολιτική 143· βλ. και Βρετανία, λόγιοι, πατριωτισμός, προπαγάνδα
 Αγγλικανική εκκλησία 16, 171, 174· βλ. και προπαγάνδα
 Αγία Έδρα βλ. Βατικανό
 Άγιος Γεώργιος των Φιλικών, Ζάκυνθος 395
 Άγιος Νικόλαος των Γερόντων, Ζάκυνθος 325
 Αγροτικός Κώδικας 272
 Αδριατική 327, 356, 379
 Αζάρ Πωλ (Hazard Paul) 237, 242, 294
 Αθωνιάδα Σχολή 389
 Αιγινάιος Λεύκιππος βλ. Σάστρες Φραντσέσκο
 Αίγυπτος, αιγυπτιολογία 296, 297
 Αινείας 151
 Αιξ αν Προβάνς (Aix-en-Provence) 94
 Ακαδημίες, Accademie
 Ακαδημία της Ανζέρ 95· — του Βουκουρεστίου 179· — των Γεωργοφίλων, Φλωρεντία 272, 279· — της Δημόσιας

Εκπαίδευσης, Μόντενα 242, 366· — της Κρούσκα 119, 242, 244, 284, 353 (βλ. και Λεξικό της —)· — του Λέυντεν 96· Αυτοκρατορική — της Ρώμης 94, 95, 96· Βασιλική — Επιστημών του Λονδίνου 99· Βασιλική Επιστημονική — του Γαλλικού Ινστιτούτου 405· Βασιλική Ιατρική — της Μαδρίτης 62· Εθνική — Επιστημών (ή: «των Τεσσαράκοντα») 275 (βλ. και Ιταλική Εταιρεία Επιστημών)· Ιόνιος — 178, 319, 393, 394· Ιταλική — 238· Πρωσική — Επιστημών, Βερολίνο 274, 296· Στρατιωτική — 299· Accademia Filodrammatica, Τορίνο 409· Académie des inscriptions et belles-lettres 296 — Italiana, Σιέννα 333· — των Lincei, Ρώμη 91
 Αλβανία 379
 Αλγέρι 71, 120
 Αλγκαρόττι Φραντσέσκο (Algarotti Francesco) 84
 Αλέξανδρος, τσάρος 137, 376
 Αλή πασάς 196, 329, 376, 379, 380, 383, 385, 391, 392
 Άλλεν (Allen) 406
 Αλληλοδιδασκτικά σχολεία 262, 278 279· βλ. και Λάγκαστερ, Εταιρεία για τη Διάδοση της Αλληλοδιδασκτικής

* Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη, όπου ήταν δυνατόν, τα λήμματα οργανώθηκαν με πυρήνα μια κύρια έννοια· άρα, στο ίδιο λήμμα βρίσκει κανείς την κεντρική και τις πολύ συγγενικές της έννοιες, κάποτε δε και τα αντίθετά της.

Δεν ευρετηριάζονται τα ονόματα: *Ape italiana*, Ιταλία, Κάλβος, Λονδίνο, Ντε Σάνκτις, Φόσκολο. Των τριών όμως συγγραφέων ευρετηριάζονται τα σχολιαζόμενα έργα, όπως συμβαίνει και με τα έργα όλων των άλλων. Οι τίτλοι των έργων εμφανίζονται συντομογραφημένοι.

Έρασμος, ερασμιακή προφορά βλ. γλώσσα ελληνική και Κάλβος, έργα

Ερέχθειο 302

Ερκουλάνουμ (Herculanum) 295

Εταιρείες

Βασιλική Επιστημονική — του Λονδίνου 406· Βασιλική Ιατρική —, Λονδίνο 297, 400, 406· Βιβλική — 168, 213· — για τη Διάδοση της Αλληλοδιδακτικής Μεθόδου 279· — των Ενθέρμων, Μιλάνο 62· Ιατρική — του Ουέστμινστερ (Westminster Medical Society) 63, 99· Ιταλική — Επιστημών και Τεχνών (Società italiana di Scienze ed Arti) 275 (βλ. και Εθνική Ακαδημία Επιστημών)· Πατριωτική — της Κέρκυρας 330, 388· Πατριωτική — της Τοσκάνης 115, 355· Φιλική — 386, 393· Φιλολογική και Φιλοσοφική — του Μάντσεστερ 62· Committee of the Prayer Book & Homily Society 171· Royal Human Society (Reale Società Umana) 99, 100, 310, 399, 405, 407· Société Philomathique 93· Society of Dilettanti 34, 295, 301

Ευγενική Κυρία (Donna Gentile) βλ. Ματζόττι Κουιρίνα (Magiotti Quirina)

ευρωπαϊκός Διαφωτισμός βλ. Διαφωτισμός

Ευρώπη 21, 32, 33, 36, 40, 44, 52, 57, 63, 64, 72, 73, 90, 101, 118, 136, 140, 142, 148, 149, 169, 198, 221, 228, 230, 234, 236, 237, 257, 261, 263, 272, 273, 276, 279, 282, 286, 290, 293, 295, 296, 298, 310, 326, 398· — των εθνών 217

Ευσέβιος 168, 200

Εκκλησιαστική ιστορία 168, 200· βλ. και Νόλαν

Εφημερίδες

Aurora 75

Corriere di Sicilia (II) 72-73

Gazzetta italiana di Londra 57, 75

Difensore della Libertà (II) 366

Monitore Fiorentino (II) 115, 354

New Times (*The*) 189

Times (*The*) 102, 106, 159, 169

Z

Ζάκυνθος 156, 178, 204, 215, 318, 325, 347, 350, 369, 375-378, 380, 382, 387, 389, 390, 395

Ζαμπέλιος Ιωάννης 98, 327, 330, 332, 344, 358, 378, 383

Ζαφειρίου Λεύκιος 14, 72, 159, 182

Ζήνος Απόστολος (Zeno Apostolo) 241

Ζυλιέν Στανισλάς (Jullien Stanislas) 186

Ζυρίχη 149

Ζώρας Γεώργιος 153, 336, 347, 350, 351, 363, 364

Ζωσιμάδες, αδελφοί 345, 346· — Μιχαήλ 342, 345, 346, 383, 384

H

ηλεκτρική στήλη, ηλεκτρισμός 101, 274, 400, 407

Ηνωμένες (Αμερικανικές) Πολιτείες 136, 142

Θ

Θέατρο 29, 65, 118, 119, 186, 189, 234· Βασιλικό —, Λονδίνο 99· Βασιλικό [και: Έθνικό] — του Σαν Κάρλο, Νάπολη 397, 398· Εθνικό Θέατρο του Μιλάνου 409· ιταλικό — 165, 166, 292· Ιταλικό — του Λονδίνου 29, 117· μουσικό — 46, 117

Θεόκριτος 378

Θεοτόκη-Αλμπρίτσι Ισαβέλλα (Theotochi-Albrizzi Isabella) 332

Θερμιδώρ βλ. προπαγάνδα

Θήβα, Θήβες 156, 299

Θούριος, θούρια πατριωτικά 387, 388, 390

Θρασύβουλος 220

I

Ιακωβίνοι βλ. Γιακωβίνοι, Καρμανιόλοι

Ιακωβινείον 325· βλ. και Γιακωβίνοι, Καρμανιόλοι

Ιερή Εξέταση 94, 254, 292· — Συμμαχία 146

- 188, 206, 233, 234, 243, 250, 251, 269-271, 285, 287, 290, 293, 294, 332, 333, 349, 353, 363, 364, 403, 409
Aristodemo 188
Iliade (μτφρ.) 206
 «Sull'obbligo di onorare i primi scopritori del vero» 293
 Μοντούτσι Αντόνιο (Montucci Antonio) 164, 165, 168
Quindici tragedie di V. Alfieri (έκδ.) 164
 Μορικήν Ντομένικο (Morichini Domenico) 77, 274, 313, 402
 Μοσκάτι Πιέτρο (Moscati Pietro) 63, 402
 Μοσσότσι Οττάβιο (Mossotti Ottavio) 75
 Μοτσενίγος Γεώργιος 345
 Μοτσένι Τερέζα (Mocenni Teresa) 363
 Μουλβία γέφυρα 305, 404
 Μουράτ Τζοακκίνο (Murat Gioacchino), βασιλιάς της Νάπολης 67, 95, 224, 299
 Μουρατόρι Λουδοβίκο Αντόνιο (Muratori Ludovico Antonio) 232, 284, 358
 Μουστοξύδης Ανδρέας 143, 179, 327, 329, 332, 344, 358, 372-375, 382
Illustrazioni corcirese 382
 Μουτζέλλο (Mugello), Τοσκάνη 72, 107
 Μπάγκστερ Σάμιουελ (Bagster Samuel), εκδότης 168, 172 (Bagster & Sons), 182, 191, 200
Βιβλίον των δημοσίων προσευχών (έκδ.) 168, 191
Liturgia Anglicana Polyglotta (έκδ.) 168
Polyglot Bibles (έκδ.) 172
Polyglot Grammar (έκδ.) 168
 Μπαθ (Bath) 58
 Μπαίηκον Φράνσις (Bacon Francis) 284
 Μπάιρον Τζωρτζ Γκόρντον (Byron George Gordon), λόρδος 31-33, 43, 47, 54, 101, 164, 408
Childe Harold 38, 43
 «Lamento di Tasso» 408
 Μπάχι Πιέτρο (Bachi Pietro) 409
 Μπάλμπο Τσέζαρε (Balbo Cesare) 228
 Μπάλντι Μπερναρντίνιο (Baldi Bernardino) 288
 Μπανκς Τζόζεφ (Banks Joseph) 99, 406
 Μπαρέττι Τζουζέππε Μαρκαντόνιο (Barretti Giuseppe Marcantonio) 35, 36, 49
An Account of the Manners and Customs of Italy 35
Dissertation upon the Italian Poetry 35
Remarks on the Italian Language 35
 Μπαρμπιέρι Τζουζέππε (Barbieri Giuseppe) 382
 Μπαρμπά Άννα Λετίτσια (Barbauld Anna Letitia) 282, 409
 Μπάρντι Τζιρόλαμο, ντε (Bardi Girolamo, De') 279
 Μπαρτ (Burt), τυπογράφος 88· βλ. και Σούλτσε
 Μπαρτζόνι Βιττόριο (Barzoni Vittorio) 65
 Μπαρτελεμύ Ζαν Ζακ (Barthélemy Jean Jaques) 384
Voyage de jeune Anacharsis 384
 Μπαρτόλντι Γιακομπ Σάλομον (Bartholdy Jacob Salomon) 301, 378
 Μπασσάνο (Bassano) 156, 382, 406
 Μπεκκαρία Τσέζαρε (Beccaria Cesare) 237, 272
 Μπελ Άντριου (Bell Andrew) 279
 Μπελτσόνι (Belzoni), αδελφοί 297· — Τζιοβάννι Μπαττίστα (Giovanni Battista) 296, 298
 Μπέμπο Πιέτρο (Bembo Pietro) 288
 Μπενεντέττι Φραντσέσκο (Benedetti Francesco) 119, 255, 293, 294, 337, 348, 349
Mitridate 349
 Μπενινκάτσα Μπαρτολομέο (Benincasa Bartolomeo) 233
 Μπέντινκ Ουίλλιαμ (Bentinck William), λόρδος 72
 Μπέντφορντ (Bedford), δούκας του — 197
 Μπεόλχι Κάρλο (Beolchi Carlo) 45, 48
 Μπερνίνι Τζιαν Λορέντσο (Bernini Gian Lorenzo) 33
 Μπερσέ Τζιοβάννι (Berchet Giovanni) 36, 41, 75, 123, 198
Profughi di Parga 198
 Μπερτιέ Λουί (Berthier Louis) 135
 Μπεττινέλλι Σαβέριο (Bettinelli Saverio) 289

- 207· *επική* — 34, 37, 205, 206, 363 (βλ. και *στίχος*)· *προρομαντική* — 334
- Πολέμη Πόπη 89, 383
- Πολιντόρι Αγκοστίνιο Ανσάνο (Polidori Agostino Ansano) 124
- Πολιντόρι Γκαετάνο (Gaetano) 41, 46, 85, 101, 108, 122-129, 130, 131, 144, 282, 284, 285, 287, 292, 312, 404, 408, 409
Dizionario 126
Favole e novelle in versi 126
Grammatica della lingua italiana 126
L'infedeltà punita 126
Metrici componimenti 126
Novelle morali in prosa 126
«Risposta di Leonora» 408
Saggi di prose e poesie 125
Saggio di novelle e favole 125
Saggio sulla prosa italiana 127, 128, 282
Traduzione ... di Giovanni Milton (μτφρ.-έκδ.) 126
Tragedie e Drammi 126
- Πολιντόρι Γκαετάνο και Σία (Polidori G. & Co.), εκδότες 125
- Πολιντόρι Τζων Ουίλλιαμ (John William) 123
The Vampyre 123
- Πολιντόρι Φραντσέσκα Μαρία Λαβίνια (Frances Mary Lavinia) 123
- Πολίτης Αθανάσιος 279, 339, 385
πολιτική θρησκεία 307· — *-θεσμικό σύστημα* 218
- Πολιτσιάνο Άντζελο Αμπροτζίνι (Poliziano Angelo Ambrogini) 54, 288
- Πολυλάς Ιάκωβος 318, 378
- Πολυχρονιάδης Κωνσταντίνος 89
Notice sur l'état actuel de la Turquie / Remarks on the present state of Turkey 89
- Πομάρντι Σιμόνε (Pomardi Simone) 300
- Πομπήια 34, 295
- Πόουπ Αλεξάντερ (Pope Alexander) 88, 402
An Essay on Man 402
- Πορφύρης Κ. 210, 211, 213
- Πότζι Αιμίλιο (Poggi Emilio) 349
- Πούλτσι Λουίτζι (Pulci Luigi) 288
- Πούτσι Κάρλο (Pucci Carlo) 120
- Πρετσολίνι Τζουζέππε (Prezzolini Giuseppe) 352
- Προβάνα ντελ Σαμπιόνε Λουίτζι (Provana del Sabbione Luigi) 52
- προπαγάνδα της Αγγλικανικής εκκλησίας* 174· — *της Γαλλικής επανάστασης* 222, 380 (βλ. και *Γαλλία*)· — *της Καθολικής εκκλησίας* 47· — *της Βρετανίας, του βρετανικού προτύπου* 23, 54, 64, 66, 88, 89, 109, 135, 369· *θερμιδωριανή* — 112· *ρωσική* — 135· *προπαγανδιστικές γιορτές (του Ναπολέοντα)* 229· — *περιοδικό* 65
- προσωδία* 205, 365· *προσωδιακή μέθοδος* 205· — *ποίηση* 205· — *στοιχείο* 365· βλ. και *αρμονία, γλώσσα, στίχος, τόπος, verso*
- Προτεκτοράτο βλ. *Ιόνιον κράτος προτεστάντης, -ισμός* 172, 174
- Πρωσία, *πρωσική πολιτική* 97, 104, 137, 138, 229, 256, 257
- P**
- Ραβέινα 138
- Ράσσελ Τζων (Russell John) 197
- Ραφαήλ (Raffaello Sanzio) 42, 263
- Ραφτάνης Σέργιος 318
- Ρεγκάλντι Τζουζέππε (Regaldi Giuseppe) 364
- Ρεμοντίνι Μπαλτάσσαρ Μαρία (Remondini Baltassar Maria) 382
- Ρενταέλλι Τζιοβάνι Λουίτζι (Redaelli Giovanni Luigi) 230, 337
«La ritirata di Mosca» 230
- Ρέντζι Αντόνιο (Renzi Antonio) 349
- Ρέντι Φραντσέσκο (Redi Francesco) 288
- Ρεπουμπλικάνοι 70, 134, 136, 139, 146, 147, 254, 340, 366· — *ιδέες* 53, 63· — *πνεύμα* 36, 52, 66· — *κράτη* 137· — *κυβέρνηση* 116, 137, 256, 261, 279· — *πολίτευμα* 371
- Ρέτζιο (Reggio) 340, 366
- Ρήγας 344, 387, 390

- Χάρλοου Τζωρτζ Χένρυ (Harlow George Henry) 400
 Χέρντερ Γιόχαν Γκότφριντ (Herder Johann Gottfried) 333
 Χίος 198
 Χίουμ Νταίηβιντ (Hume David) 158
 Χιώτης Παναγιώτης 387
 Χόλλαντ, λόρδος του — (Henry Richard Vassall-Fox, 3rd baron Holland) 98, 132, 176· — Ελιζαμπεθ (Elisabeth) 274· — Χάουζ (House) 41, 54, 99, 156, 157, 296, 312, 370
 Χόλμπαχ, βαρόνος του — (Paul-Henri Thiry, baron d'Holbach) 334
 Χουμπχάουζ Τζων Καμ (Hobhouse John Cam) 43, 45, 77, 257
 Χούκαμ και Σία (Hookham e Co.) 85
 Χούμπολντ (Humboldt), αδελφοί 93· — Αλεξάντερ, φον (Alexander, von) 96, 97, 296, 297, 298, 405· — Βίλχελμ (Wilhelm) 296
 Χριστιανός Η', βασιλιάς της Νορβηγίας 407

Ψ

Ψαλλίδας Αθανάσιος 344

Ω

Ωντεμπούρ-Λεσκο Αντουανέτ-Σεσίλ-Ορτάνς (Haudebourt-Lescot Antoinette-Cécile-Hortense) 403
 Ώλφερ Λέοναρντ (Euler Leonhard) 274

Α

Apsley House 406
 Appiani Andrea 239
 Argyll Rooms 131, 468, 469, 475, 476, 479, 485-490, 492, 495, 496, 201, 400, 404
 Arsinoetico Labindo, βλ. Φαντόνι Τζιοβάννι

Β

Basham Peter 26
 Beaton Roderick 209
 Belton House 14, 18, 26
 Bettoni Niccolò, εκδότης 153
 Borsato Giuseppe 231

C

campanilismo 219, 237· βλ. πατρίδα τοπική, municipalismo
 Chierico 358· βλ. και Δίδυμος, Didimo, Laico
 classicismo progressista βλ. γλώσσα ιταλική
 Concordato 239, 271
 Confraternita Preraffaellita 124
 Cousins Samuel 19

D

Dacre Lady 257
 Demarchi 266
 Didimo Chierico 359· — Laico 332, 359, 360· βλ. και Δίδυμος, Chierico, Laico
 Dilettanti, Society of — βλ. Εταιρείες
 Donna Gentile βλ. Ματζόττι Κουιρίνα
 Dul(e)au A., τυπογράφος 88, 107· βλ. και Ντυλώ

E

Engelmann Godefroy 239
 Esslinger Martin 69
 Etrusco Fileremo βλ. Πολινοτόρι Γκαετάνο
 Eyles B. 141

F

Fabre François-Xavier 167, 283

G

Grand Tour 30, 31, 38, 47, 56
 greco volgare 157· βλ. και γλώσσα ελληνική
 Guardione Francesco 378